
הלכות יסודי התורה

הלכות דעות

הלכות תלמוד תורה

הלכות עבודה זרה וחוקות הגויים

הלכות תשובה

מבנה ההלכות

התשובה (א-ד), הבחירה (ה-ו), נחיצות התשובה ומעלתה (ז), השכר והעונש (ח-ט), עבודה מאהבה (י).

א	הוידוי והכפרה	חובת הוידוי בתשובה (א-א ₄), שעיר המשתלח (ב-ב ₃), כפרת עברות (ג-ג ₄).
ט	התשובה ופיוס החבר	התשובה ומרכיביה (א-א ₂), מדרכי התשובה (ד-ד ₂), מעלת עשרת הימים (ו-ו _ח), פיוס ומחילה (ט-ט ₁).
י	מאזן הזכויות והחלק לעולם הבא	צדיק בינוני ורשע (א-א ₂), השופר בראש השנה ותודעת התשובה (ד-ד ₃), מעביר ראשון וראשון (ה-ה ₃), חלק לעולם הבא (ה ₄), הכרת לרשעים גדולים (ו-ו ₄).
ז	מעכבי התשובה	אינן מספיקין בידו לעשות תשובה (א), הנועלין דרכי התשובה (ב), החסרים פיוס ומחילה (ג), הנראים כאין בהם חטא (ד), דעות רעות - פרישתן קשה (ה-ה ₁).
ה	הבחירה והאחריות	חירות בחירת האדם ואחריותו (א-א ₂), משפט צדק מה' (ד-ד ₁), ידיעת ה' (ה-ה ₄).
ו	ביאור הבחירה במקרא	קששים במקרא (א ₁), עונשו של החוטא (א-א ₂), עונש שלילת התשובה (א ₂ -א ₅), סיוע ה' (ד-ד ₁), גזירת הכלל וחירות הפרט (ה-ה ₂).
ז	נחיצות התשובה ומעלתה	תשובה ככל עת (א-א ₂), תשובה מתפישות רעות (ג), מעלת התשובה (ד-ד ₂), הונאת בעל תשובה (ח-ח ₁).
ח	העולם הבא	שכר הצדיקים ופרעון הרשעים (א-א ₂), העולם הבא ונפשות הצדיקים (ב-ב ₁), החיים והכרת (ג-ג ₂), טובת הגוף (ו-ו ₁), טובת העולם הבא (ז-ז ₃), זמן העולם הבא (ח).
ט	ביאור השכר במקרא	השאֵלה (א-א ₂), השכר - בעולם הבא, הטבת התנאים - בעולם הזה (א-א ₃), ימות המשיח (ב-ב ₃).
י	עבודה מאהבה	עובד מיראה (א-א ₂), עובד מאהבה (ב-ב ₂), עוסק בתורה לשמה (ה-ה ₂), הדעה והאהבה (ו-ו ₁).

פסוקי התורה שבכתב

וַיְדַבֵּר יי אֱלֹהִים לְאִמֶּר: דְּבַר אֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אִישׁ אוֹ אִשָּׁה כִּי יַעֲשׂוּ מִכֵּל תְּשׂוּתָהּ הָאָדָם לְמַעַל מַעַל בֵּיי [לכבוד ביה], וְאִשְׁמָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא: וְהַתְּוֹדוֹ אֶת חַטָּאתָם אֲשֶׁר עָשׂוּ וְהָשִׁיב אֶת אֲשָׁמוֹ [הקרן] בְּרֹאשׁוֹ וְחִמִּישָׁתוֹ [תוספת חמישית] יִסֹּף עָלָיו, וְנָתַן לְאִשֶּׁר אֲשָׁם לוֹ:

במדבר ה-ה: ז: מצות הוידוי

וְהָיָה כִּי יִבְאוּ עָלֶיךָ כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה הַבְּרָכָה וְהַקְּלָלָה אֲשֶׁר נָתַתִּי לְפָנֶיךָ, וְהִשְׁבַּתְתָּ אֶל לְבָבְךָ בְּכָל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר הִדִּיתִךָ יי אֱלֹהֶיךָ שְׁמָה: וְשִׁבַּתְתָּ עַד יי אֱלֹהֶיךָ וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹלֹךָ אֲשֶׁר אֲנֹכִי מְצַוֶּךָ הַיּוֹם, אֶתְּהָ וּבְנֶיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ: וְשָׁב יי אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ וְרַחֲמֶךָ, וְשָׁב וּקְבַצְךָ מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר הִפִּיצְךָ [פניור אותך] יי אֱלֹהֶיךָ שְׁמָה: אִם יִהְיֶה נִדְחֶךָ בְּקִצְהָ הַשָּׁמַיִם [הנמצא בגלות במקום רחוק], מִשָּׁם יִקְבָּצְךָ יי אֱלֹהֶיךָ וּמִשָּׁם יִקְחֶךָ: וְהִבִּיאֶךָ יי אֱלֹהֶיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יִרְשׁוּ אֲבֹתֶיךָ וִירְשָׁתָהּ, וְהִיטְבֶךָ וְהִרְבֶּךָ מְאֹד: וּמֵל יי אֱלֹהֶיךָ אֶת לְבָבְךָ וְאֶת לִבְבֵּךָ זָרָע, לְאַהֲבָה אֶת יי אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ לְמַעַן חַיֶּיךָ:

דברים ל-א: ו: התשובה

הַלְכוּת תְּשׁוּבָה

תְּשׁוּבָה – חזרה, שיבת האדם למהותו, הן למעשה טוב הן לדעה נכונה.

מניין המצוות: לְפָנַי יי – ולא רק בין האדם לעצמו. וְעִקְרֵיהֶם – יסודות אהבה ובעקבות התשובה, השכר

מְצוֹת עֲשֵׂה אַחַת, וְהָיָא שְׂיָשׁוּב הַחוּטָא מַחְטָאוֹ לְפָנַי יי וְיִתְנַדֵּה. וּבִאִוָר מְצוּהָ זֶה וְעִקְרֵיהֶם הַנְּגַרְרִים עֲמָה בְּגִלְלָהּ בְּפָרְקִים אֱלוֹ.

האמונה. הַנְּגַרְרִים עֲמָה – הנספחים לה. בְּגִלְלָהּ – עקרון הבחירה מאפשר בא. ותכלית עבודת ה' אינה השכר אלא אהבת ה'.

א₁ שְׁנָגָה – אי ידיעת המציאות

לאשורה, כגון שהיום שבת, או אי ידיעת האיסור לעשות מלאכה מסוימת

בשבת, או אי ידיעת העונש, כגון אם הוא כרת או סקילה (שגגות ז, א-ג).

כְּשִׁיעֲשֵׂה תְּשׁוּבָה וְיָשׁוּב מַחְטָאוֹ חֵיב לְהִתְנַדֵּה – התשובה היא ההתנתקות מן החטא

(מ"ג ג, לו), והרעיון היסודי והכללי הוא שלא לעשות עוד עברות. הביטוי המעשי

והפרטי לרעיון הכללי הזה הוא המצוה להתוודות. לְהִתְנַדֵּה – להודות על

עשיית העברה ולהתנתק ממנה (מ"ג ג, מג). לְמַעַל – לבגוד. וְדוּי דְבָרִים – וידוי

בדיבור. ומרכיבי התשובה הם: עזיבת החטא, וידוי עליו, חרטה על העבר

וקבלה לעתיד (להלן ב, ב). לולי מציאות התשובה בעולם, האדם היה מתייאש

ואף חוטא יותר. התשובה מתקנת את האדם ומעלה אותו למקום גבוה יותר מן

המקום שהיה בו לפני שחטא (מ"ג ג, לו). א₂ חֲטָאֵי – בשוגג. ומתחיל למנות את

העברות מן הקלות אל החמורות (פה"מ כ"ט פ"ד, ע"י – במזיד. פְּשָׁעָי – בכפירה ובמרד בה, "כפשעים הגדולים

שנקרא עושיהם פורק עול, כחילול שבת ועבודה זרה" (שם). נְחַמְתִּי – אני מתחרט. בְּשָׁתִי – אני מתבייש על שחטאתי.

א₃ בְּעָלִי חֲטָאוֹת וְאֶשְׁמָו – החייבים להביא קרבן חטאת או אשם על העברה

שעשו.

א₄ מְחִיבֵי מִיתוֹת בֵּית דִּין – אומרין לו: התוודה! שכן דרך כל המומתין מתודין. וכל

המתוודה – יש לו חלק לעולם הבא. אם אינו יודע להתוודה – אומרין לו: אמור 'היה מיתתי כפרה על כל עוונותי' (סנהדרין י"ג, א).

וּמְחִיבֵי מִלְּקוֹת – מי שנידון ללקות מלקות ארבעים. בְּלִקְיָתָן – בקבלת המלקות. חוֹבֵל בְּחֵבְרוֹ – מכה את חברו או פוצע אותו. עַד שְׂיִתְנַדֵּה וְיָשׁוּב – מפני שפגיעתו בחברו יש בה גם חטא כלפי שמים. מְקַל חֲטָאוֹת הָאָדָם – עברות שבינו לבין אדם אחר (במדבר רבה ה, ה).

פָּרָק רִאשׁוֹן

הווידוי והכפירה

חובת הווידוי בתשובה

א₁ כָּל הַמְצוֹת שֶׁבַתּוֹרָה, בֵּין עֲשֵׂה בֵּין לֹא תַעֲשֶׂה – אִם עָבַר אָדָם עַל אַחַת מֵהֶן, בֵּין בְּזוּזֵן בֵּין בְּשִׁגְגָה, כְּשִׁיעֲשֵׂה תְּשׁוּבָה וְיָשׁוּב מַחְטָאוֹ חֵיב לְהִתְנַדֵּה לְפָנַי הָאֵל בְּרוּךְ הוּא, שְׁנֹאֲמַר: "אִישׁ אוֹ אִשָּׁה כִּי יַעֲשׂוּ מִכָּל חֲטָאוֹת הָאָדָם לְמַעַל מֵעַל בֵּי יְאֻשְׁמָה הַנֶּפֶשׁ הַהִיא, וְהִתְנַדֵּה אֶת חֲטָאוֹתָם אֲשֶׁר עָשׂוּ" (במדבר ה-ו, ז).

זֶה וְדוּי דְבָרִים. וְדוּי זֶה – מְצוֹת עֲשֵׂה.

א₂ כִּי־עַד מִתְנַדֵּה? אוֹמֵר 'אָנָּה יי, חֲטָאֵי, עֲוִיתִי, פְּשָׁעָי לְפָנֶיךָ, וְעֲשִׂיתִי כְּךָ וְכָךְ, וְהִרִי נַחְמֵתִי וּבִשְׁתִּי בְּמַעֲשֵׂי, וְלַעוֹלָם אֵינִי חוֹזֵר לְדָבָר זֶה'. זֶה הוּא עִקְרוֹ שֶׁלְּדוּי, וְכָל הַמְרַבֵּה לְהִתְנַדֵּה וְלִהְיֵה דְבָרִים בְּעֵינֵי זֶה – הִרִי זֶה מְשַׁבַּח.

א₃ וְכֵן בְּעָלִי חֲטָאוֹת וְאֶשְׁמָו, בְּעַת שְׂמִיבֵיאִין קְרַבְנוֹתֵיהֶן עַל שְׁנֵינָתָן אוֹ עַל זְדוּנָן – אֵין מִתְכַּפֵּר לְהֵן בְּקְרַבְנָן עַד שְׂיַעֲשׂוּ תְּשׁוּבָה וְיִתְנַדֵּה וְדוּי דְבָרִים, שְׁנֹאֲמַר: "וְהִתְנַדֵּה אֲשֶׁר חֲטָא עָלֶיךָ" (ויקרא ה, ה).

א₄ וְכֵן כָּל מְחִיבֵי מִיתוֹת בֵּית דִּין וּמְחִיבֵי מִלְּקוֹת – אֵין מִתְכַּפֵּר לְהֵן בְּמִיתָתָן אוֹ בְּלִקְיָתָן עַד שְׂיַעֲשׂוּ תְּשׁוּבָה וְיִתְנַדֵּה. וְכֵן הַחוּבֵל בְּחֵבְרוֹ אוֹ הַמְזִיק מִמוֹנֵו – אֵף עַל פִּי שְׁשֵׁלָם לוֹ מָה שֶׁהוּא חֵיב לוֹ, אֵין מִתְכַּפֵּר לוֹ עַד שְׂיִתְנַדֵּה וְיָשׁוּב מְלַעֲשׂוֹת כְּזֶה לַעוֹלָם, שְׁנֹאֲמַר: "מְקַל חֲטָאוֹת הָאָדָם" (במדבר ה, ה).

א₅ מְחִיבֵי מִיתוֹת בֵּית דִּין – מי שנידון למוות על חטאו, "אומרין לו: התוודה! שכן דרך כל המומתין מתודין. וכל

המתוודה – יש לו חלק לעולם הבא. אם אינו יודע להתוודה – אומרין לו: אמור 'היה מיתתי כפרה על כל עוונותי' (סנהדרין י"ג, א).

וּמְחִיבֵי מִלְּקוֹת – מי שנידון ללקות מלקות ארבעים. בְּלִקְיָתָן – בקבלת המלקות. חוֹבֵל בְּחֵבְרוֹ – מכה את חברו או פוצע אותו. עַד שְׂיִתְנַדֵּה וְיָשׁוּב – מפני שפגיעתו בחברו יש בה גם חטא כלפי שמים. מְקַל חֲטָאוֹת הָאָדָם – עברות שבינו לבין אדם אחר (במדבר רבה ה, ה).

א₆ מְחִיבֵי מִיתוֹת בֵּית דִּין – מי שנידון למוות על חטאו, "אומרין לו: התוודה! שכן דרך כל המומתין מתודין. וכל

המתוודה – יש לו חלק לעולם הבא. אם אינו יודע להתוודה – אומרין לו: אמור 'היה מיתתי כפרה על כל עוונותי' (סנהדרין י"ג, א).

וּמְחִיבֵי מִלְּקוֹת – מי שנידון ללקות מלקות ארבעים. בְּלִקְיָתָן – בקבלת המלקות. חוֹבֵל בְּחֵבְרוֹ – מכה את חברו או פוצע אותו. עַד שְׂיִתְנַדֵּה וְיָשׁוּב – מפני שפגיעתו בחברו יש בה גם חטא כלפי שמים. מְקַל חֲטָאוֹת הָאָדָם – עברות שבינו לבין אדם אחר (במדבר רבה ה, ה).

א₇ מְחִיבֵי מִיתוֹת בֵּית דִּין – מי שנידון למוות על חטאו, "אומרין לו: התוודה! שכן דרך כל המומתין מתודין. וכל

המתוודה – יש לו חלק לעולם הבא. אם אינו יודע להתוודה – אומרין לו: אמור 'היה מיתתי כפרה על כל עוונותי' (סנהדרין י"ג, א).

וּמְחִיבֵי מִלְּקוֹת – מי שנידון ללקות מלקות ארבעים. בְּלִקְיָתָן – בקבלת המלקות. חוֹבֵל בְּחֵבְרוֹ – מכה את חברו או פוצע אותו. עַד שְׂיִתְנַדֵּה וְיָשׁוּב – מפני שפגיעתו בחברו יש בה גם חטא כלפי שמים. מְקַל חֲטָאוֹת הָאָדָם – עברות שבינו לבין אדם אחר (במדבר רבה ה, ה).

א₈ מְחִיבֵי מִיתוֹת בֵּית דִּין – מי שנידון למוות על חטאו, "אומרין לו: התוודה! שכן דרך כל המומתין מתודין. וכל

המתוודה – יש לו חלק לעולם הבא. אם אינו יודע להתוודה – אומרין לו: אמור 'היה מיתתי כפרה על כל עוונותי' (סנהדרין י"ג, א).

וּמְחִיבֵי מִלְּקוֹת – מי שנידון ללקות מלקות ארבעים. בְּלִקְיָתָן – בקבלת המלקות. חוֹבֵל בְּחֵבְרוֹ – מכה את חברו או פוצע אותו. עַד שְׂיִתְנַדֵּה וְיָשׁוּב – מפני שפגיעתו בחברו יש בה גם חטא כלפי שמים. מְקַל חֲטָאוֹת הָאָדָם – עברות שבינו לבין אדם אחר (במדבר רבה ה, ה).

שעיר המשתלח

בו שְׁעִיר הַמִּשְׁתַּלַּח – לְפִי שֶׁהוּא כְּפָרָה לְכָל יִשְׂרָאֵל, כִּהֵן גְּדוֹל מִתּוֹדָה עָלָיו עַל לְשׁוֹן כָּל יִשְׂרָאֵל, שֶׁנֶּאֱמַר: "וְהַתּוֹדָה עָלָיו אֶת כָּל עֲוֹנוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (ויקרא טז, כא).

בב שְׁעִיר הַמִּשְׁתַּלַּח מְכַפֵּר עַל כָּל עֲבֵרוֹת שֶׁבַתּוֹרָה, הַקְּלוֹת וְהַחֲמֹרוֹת. בֵּין שְׁעֵבֶר בְּדוֹן בֵּין שְׁעֵבֶר בְּשִׁנְיָה, בֵּין שֶׁהוֹדַע לוֹ בֵּין שֶׁלֹּא הוֹדַע לוֹ – הַכֹּל מִתְּכַפֵּר בְּשְׁעִיר הַמִּשְׁתַּלַּח; וְהוּא שֶׁעֲשָׂה תְּשׁוּבָה. אָבָל אִם לֹא עָשָׂה תְּשׁוּבָה – אֵין הַשְּׁעִיר מְכַפֵּר לוֹ אֲלֵא עַל הַקְּלוֹת.

בג וּמָה הֵן הַקְּלוֹת וּמָה הֵן הַחֲמֹרוֹת? הַחֲמֹרוֹת הֵן הַעֲבֵרוֹת שֶׁחֲבִיבֵין עָלֵיהֶן מִיתוֹת בֵּית דִּין אוֹ כְּרַת; וְשֶׁבוּעַת שְׁוֹא וְשֶׁקֶר – אֵף עַל פִּי שְׂאִין בְּהַ כְּרַת, הֲרִי הִיא מִן הַחֲמֹרוֹת. וְשֶׁאֵר מִצְוֹת לֹא תַעֲשֶׂה וּמִצְוֹת עֲשֶׂה שְׂאִין בְּהֵן כְּרַת – הֵן הַקְּלוֹת.

כפרת עברות

ג בְּזִמְן שְׂאִין בֵּית הַמִּקְדָּשׁ קָיָם, וְאֵין לָנוּ מִזְבַּח כְּפָרָה – אֵין שֵׁם אֲלֵא תְּשׁוּבָה. הַתְּשׁוּבָה מְכַפֵּרַת עַל כָּל הַעֲבֵרוֹת. אֲפֹלוּ רָשַׁע כָּל יָמָיו וְעָשָׂה תְּשׁוּבָה בְּאַחֲרֹנָה – אֵין מִזְכִּירִין לוֹ שֵׁם רָשָׁעוֹ, שֶׁנֶּאֱמַר: "וְרָשַׁעַת הָרָשָׁע לֹא יִכָּשֵׁל בְּהַ בְּיוֹם שׁוּבוֹ מִרְשָׁעוֹ" (יחזקאל לג, יב). וְעֲצָמוֹ שְׁלִיּוֹם הַכְּפוּרִים מְכַפֵּר לְשָׂבִים, שֶׁנֶּאֱמַר: "כִּי בְּיוֹם הַזֶּה יִכָּפֵר עֲלֵיכֶם" (ויקרא טז, ל).

ד אֵף עַל פִּי שֶׁהַתְּשׁוּבָה מְכַפֵּרַת עַל הַכֹּל, וְעֲצָמוֹ שְׁלִיּוֹם הַכְּפוּרִים מְכַפֵּר – יֵשׁ עֲבֵרוֹת שֶׁהֵן מִתְּכַפֵּרִין בְּשַׁעֲתָן, וְיֵשׁ עֲבֵרוֹת שְׂאִין מִתְּכַפֵּרִין אֲלֵא לְאַחַר זְמַן. כִּי־עַד? עֵבֶר אָדָם עַל מִצְוֹת עֲשֶׂה שְׂאִין בְּהַ כְּרַת וְעָשָׂה תְּשׁוּבָה – אֵינוֹ זֶה מִשֵּׁם עַד שְׁמוֹחֲלִין לוֹ מִיָּד. וּבְאֵלוֹ נֶאֱמַר: "שׁוּבוּ בָּנִים שׁוֹכְבִים, אֲרָפֵא מִשׁוֹבְתֵיכֶם" (ירמיה ג, כב; ושם: אָרְפָה).

דב עֵבֶר עַל מִצְוֹת לֹא תַעֲשֶׂה שְׂאִין בְּהַ כְּרַת וְלֹא מִיתַת בֵּית דִּין וְעָשָׂה תְּשׁוּבָה – תְּשׁוּבָה תּוֹלָה וְיוֹם הַכְּפוּרִים מְכַפֵּר. וּבְאֵלוֹ נֶאֱמַר: "כִּי בְּיוֹם הַזֶּה יִכָּפֵר עֲלֵיכֶם" (ויקרא טז, ל).

דג עֵבֶר עַל כְּרַתוֹת וּמִיתוֹת בֵּית דִּין וְעָשָׂה תְּשׁוּבָה – תְּשׁוּבָה וְיוֹם הַכְּפוּרִים תּוֹלִין, וְיִסוּרִין הַבָּאִין עָלָיו גּוֹמְרִין לוֹ הַכְּפָרָה. וְלַעוֹלָם אֵין מִתְּכַפֵּר לוֹ כְּפָרָה גְּמוּרָה עַד שֶׁיִּבְאוּ עָלָיו יִסוּרִין. וּבְאֵלוֹ נֶאֱמַר: "וּפְקַדְתִּי בְּשֵׁבֶט פֶּשַׁעַם, וּבִנְגְעִים עֲוֹנִים" (תהילים פט, לג).

בו שְׁעִיר – הִזְכַּר בְּעוֹזִים כִּשֶׁהוּא בִּשְׁנֵתוֹ הַשְּׁנִייה (מַעֲשֵׂה הַקְּרִבְנוֹת א.י.ד). הַמִּשְׁתַּלַּח – לַעֲזֹאזֵל, לַמְדַבֵּר, בְּיוֹם הַכִּיפּוּרִים (ויקרא טז, ט). וְאֵין הַכוּוֹנָה שֶׁהַחֲטָאִים עוֹבְרִים אֶל הַשְּׁעִיר, אֵלֵא שֶׁהַמַּעֲשֵׂה מַעֲרֹר לַתְּשׁוּבָה וְלַהֲרַחֵק הַחֲטָאִים (מו"נ ג, מו; לַתִּיּוֹר שִׁלּוּחוֹ רָאָה עֲבוֹדַת יוֹם הַכִּיפּוּרִים ג, ז; וְלַטַּעַם הַדְּבַר רָאָה בִּיאוּרֵינוּ שֵׁם ג, א; ג, ז). עַל לְשׁוֹן כָּל יִשְׂרָאֵל – בַּלְשׁוֹן כְּלִלִית. "וְכַךְ הוּא אוֹמֵר: 'אֵנָּה ה', חֲטָאוּ וְעוּ וּפְשַׁעוּ לַפְּנִיךְ עִמָּךְ בֵּית יִשְׂרָאֵל'" (שם ד, ב).

בב בֵּין שֶׁהוֹדַע לוֹ – בֵּין שְׁנוֹדַע לוֹ שֶׁעֵבֶר עֲבָרָה.

בג כְּרַת – רָאָה לַהֲלֵן ח, א. שְׁבוּעַת שְׁוֹא – שְׁבוּעַת הַבֵּל, כְּגוֹן שְׁבוּעַת מִיּוֹתֵרֵת אוֹ שְׁבוּעַת שְׂאִינוֹ מִסּוּגֵל לַקִּיּוּמָה (שְׁבוּעוֹת א, ד-ז). הֲרִי הִיא מִן הַחֲמֹרוֹת – מִפְּנֵי שֶׁעוֹן זֶה "יֵשׁ בּוֹ חִילוּל הַשֵּׁם הַמְּקוֹדֵשׁ, שֶׁהוּא גְּדוֹל מְכַל הָעוֹנוֹת" (שם יב, ב).

ג אֵין שֵׁם – אֵין. הַמִּילָה שֵׁם הִיא מִילַת קִישׁוֹר שְׁתּוֹרְגָמָה מִן הַסְּגוּנֵי הָעֵרֶב, וְאֵינָה צִיּוֹן מְקוּם. בְּאַחֲרֹנָה – בְּסוּף יָמָיו.

דב בְּשַׁעֲתָן – מִיָּד. מְשׁוֹבְתֵיכֶם – חֲטָאִים (רָאָה יְרִמְיָהוּ ה, ז).

דב תּוֹלָה – מִתֵּן הָעוֹנֵשׁ מִתְּעַכֵּב, תּוֹלֵי וְעוֹמֵד.

דג שְׁבֵט – מְקַל. נְגַעִים – חוֹלִיִּים.

ד, המחלל את השם – העובר עבירות מתוך מרד וזלזול או גדול בתורה העושה במזיד מעשים הפוגעים בכבוד ה' (ראה יסודי התורה ה' יא; פה"מ אבות ד,ה). ונגלה באזני יי – ה' גילה לי בנבואה שאין העוון הזה מתכפר אלא במיתה.

א, תשובה גמורה – אין צריך לעשות כך, אלא שמצב זה מעיד על ההתנתקות המוחלטת מן החטא. ופרש – נמנע. מיראה – מפחד מבני אדם. פשלו פח – חולשת הגוף. שבא על אשה בעברה – קיים יחסי אישות עם אישה האסורה לו. נתיחד עמה – שהיה עמה במקום שאין אחרים נמצאים עמהם, ויכלו לקיים בו יחסי אישות. ובמדינה שעבר בה – באותה עיר שנעברה בה העברה. בימי פחורתיך – בצעירותך, בעוד כוחך במותניך.

ב, ויגמר בלבו – ויחליט במחשבתו. שנגמר: "יעזב רשע דרכו" (מעשיו) ואיש און [רשע] מחשבתי [תפיסותיו הרעות], וישב אל ה' וירחמנו ואל אלהינו כי ירבה לטווח".

ב, יתנחם – יתחרט. שנגמר: "השכני ואשובה כי אתה ה' אלהי. כי אחרי שובי נחמתי [התחרטתי על מעשי הקודמים] ואחרי הודעי ספקתי על ירך [אחר שנודעה לי טעותי, הכיתי בידי על ירכי כביטוי לצערי], בשתי וגם נקלמתי כי נשאתי חרפת נעוריי". ויעיד עליו יודע תעלומותוכו – אפשר ששמע הדברים שיקבל עליו החוור בתשובה את ה' כעד לחזרתו הכנה, שהרי הוא יודע תעלומות לב. ואפשר ששמעם עמוק יותר, שה' המשגיח על כל אדם, "שלא יעלם ממנו נעלם... כי עיניו על דרכי איש", יעיד עליו שהתנתק מעברותיו באמת (ראה איוב לד, כא; מו, ג, ז, י, כ, ג). וזו "תשובה גמורה", ומכל

מקום אפילו הרהור תשובה בלבד כוחו עצום עד שיחשיב רשע גמור כצדיק (אישות ח, 46). שנגמר – "שוכה ישקאל עד ה' אלהיך, כי כשלת בפגונך. קחו עמכם דברים ושובו אל ה', אמרו אליו... [הצהרת החוורים בתשובה:] ולא נאמר עוד אלהינו

ד, במה דברים אמורים? בשלא חלל את השם בעת שעבר. אבל המחלל את השם – אף על פי שעשה תשובה, והגיע יום הכפורים והוא עומד בתשובתו, ובאו עליו סורין, אינו מתכפר לו כפרה גמורה עד שימות; אלא תשובה יום הכפורים וסורין – שלשתן תולין, ומיתה מכפרת, שנגמר: "ונגלה באזני יי צבאות, אם יכפר העון הזה לכם עד תמתו" (ישעיה כב, ד).

פרק שני

התשובה ופיוס החבר

התשובה ומרכיביה

א, אי זו היא תשובה גמורה? זה שבא לידו דבר שעבר בו ואפשר בידו לעשות, ופרש ולא עשה, מפני התשובה, לא מיראה ולא מפשלו פח. כיצד? הרי שבא על אשה בעברה, ולאחר זמן נתיחד עמה, והוא עומד באהבתו בה, ובכח גופו, ובמדינה שעבר בה, ופרש ולא עבר – זה הוא בעל תשובה גמורה. הוא ששלמה אומר: "וזכר את בוראיך בימי פחורתיך" (קהלת יב, א).

א, ואם לא שב אלא בימי זקנותו ובעת שאי אפשר לו לעשות מה שהיה עושה – אף על פי שאינה תשובה מעלה, מועלת היא לו, ובעל תשובה הוא. אפלו עבר כל ימיו, ועשה תשובה ביום מיתתו, ומת בתשובתו – כל עוונותיו נמחלין, שנגמר: "עד אשר לא תחשף השמש" (שם יב, ב), שהוא יום המיתה; מפלל שאם זכר בוראו ושב קדם שימות – נסלח לו.

ב, וימה היא התשובה? הוא שיעזב החוטא חטאו, ויסירנו ממחשבתו, ויגמר בלבו שלא יעשהו עוד, שנגמר: "יעזב רשע דרכו ואיש און מחשבתי" (ישעיה נה, ט).

ב, וכן יתנחם על שעבר, שנגמר: "כי אחרי שובי נחמתי, ואחרי הודעי ספקתי על ירך" (ירמיה לא, יח). ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם, שנגמר: "ולא נאמר

עוֹד אֲלֵהֵינוּ לְמַעַשֵׁה יְדִינוּ, אֲשֶׁר בָּךְ יִרְחַם יְתוֹם” (הושע יד, ד).
וְצָרִיךְ לְהַתְּנִידוֹת בְּשִׁפְתָיו, וְלוֹמַר עֲנִינֹת אֵלֹהֵי שְׁגָמְר בְּלָבוֹ.

ג כָּל הַמִּתְנַדֵּה בְּדָבָרִים וְלֹא גָמַר בְּלָבוֹ לְעֹזֵב – הָרִי זֶה
דוֹמָה לְטוֹבֵל וְשָׂרֵץ בְּיָדוֹ, שְׂאִין הַטְּבִילָה מוֹעֵלֶת עַד
שְׂשִׁילִיךְ הַשָּׂרֵץ, וְכֵן הוּא אוֹמֵר: “וּמִדָּה וְעֹזֵב יִרְחַם” (משלי
כח, ג). וְצָרִיךְ לְפָרֵט אֶת הַחֲטָא, שְׁנֹאֲמַר: “אֲנֵא חֲטָא הָעַם הַזֶּה
חֲטָאָה גְדוֹלָה וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם אֱלֹהֵי זָהָב” (שמות לב, א).

מדרכי התשובה

ד מְדַרְכֵי הַתְּשׁוּבָה, לְהִיּוֹת הַשָּׁב צוֹעֵק תָּמִיד לְפָנֵי יי בְּכִכֵּי
וּבְתַחֲנוּנִים, וְעוֹשֶׂה צְדָקָה כְּפִי כַחוֹ, וּמִתְחַקֵּק הַרְבֵּה מִן הַדְּבָר
שֶׁחֲטָא בּוֹ, וּמְשַׁנֶּה שְׂמוֹ, כְּלוֹמַר שְׂאֵנִי אַחַר וְאֵנִי אוֹתוֹ הָאִישׁ
שֶׁעָשָׂה אוֹתָן הַמַּעֲשִׂים, וּמְשַׁנֶּה מַעֲשָׂיו כְּלֵן לְטוֹבָה וְלִדְרֹךְ
יְשָׁרָה, וְגוֹלָה מִמְקוֹמוֹ, שְׂגוֹלוֹת מְכַפֶּרֶת עֲוֹן, מִפְּנֵי שְׂגוֹרָמֶת
לוֹ לְהַכְנִיעַ וְלְהִיּוֹת עָנּוּ וְשֹׁפֵל רוּחַ.

ה וְשִׁבַח גְּדוֹל לְשֵׁב שִׁתְּנִידָה בְּרַבִּים וְיודִיעַ פְּשָׁעֵיו לָהֶם,
וּמְגַלֶּה עֲבֻרוֹת שְׁבִינוּ וּבִין חֲבָרֵי לְאַחֲרִים, וְאוֹמֵר לָהֶם אֲמַנָּם
חֲטָאֵתִי לְפָלוֹנִי וְעִשִׂיתִי לוֹ כְּךָ וְכָךְ, וְהִרְיֵנִי הַיּוֹם שָׁב וְנַחֵם.
וְכָל הַמִּתְנַגֵּא וְאֵינוֹ מוֹדִיעַ, אֲלֵא מְכַסֶּה פְּשָׁעֵיו – אֵין תְּשׁוּבָתוֹ
גְּמוּרָה, שְׁנֹאֲמַר: “מְכַסֶּה פְּשָׁעֵיו לֹא יִצְלִיחַ” (משלי כח, ג).

ה וּבְמָה דְבָרִים אֲמוּרִים? בְּעֲבֻרוֹת שְׁבִין אָדָם לְחֲבָרוֹ.
אֲבָל שְׁבִינוּ לְבִין הַמְּקוֹם – אֵינוֹ צָרִיךְ לְפָרֵס עֲצָמוֹ, וְעֻזוֹת
פְּנִים הֵיא לוֹ אִם גְּלָם. אֲלֵא שָׁב לְפָנֵי הָאֵל בְּרוּךְ הוּא, וּפּוֹרֵט
חֲטָאָיו לְפָנָיו, וּמִתְנַדֵּה עֲלֵיהֶן בְּפָנֵי רַבִּים סֶתֶם, וְטוֹבָה הֵיא
לוֹ שְׁלֵא נִתְגַּלָּה עֲוֹנוֹ, שְׁנֹאֲמַר: “אֲשָׁרֵי נִשְׁוִי פֶשַׁע כָּסוּי
חֲטָאָה” (תהילים לב, א).

מעלת עשרת הימים

ו אֵף עַל פִּי שֶׁהַתְּשׁוּבָה וְהַצְעָקָה יִפָּה לְעוֹלָם, בְּעִשְׂרֵת
הַיָּמִים שְׁבִין רֵאשׁ הַשָּׁנָה יוֹם הַכַּפּוּרִים הֵיא יִפָּה בִּיתָר,
וּמִיָּד הֵיא מִתְקַבֶּלֶת, שְׁנֹאֲמַר: “דְּרָשׁוּ יי בְּהַמְצָאוֹ, קִרְאֵהוּ
בְהִיּוֹתוֹ קְרוֹב” (ישעיה נה, ג). בְּמָה דְבָרִים אֲמוּרִים? בְּיָחִיד. אֲבָל
בְּצַבּוּר – כָּל זְמַן שֶׁעוֹשִׂין תְּשׁוּבָה וְצוֹעֲקִין בְּלָב שְׁלָם הֵן
נִעֲנִין, שְׁנֹאֲמַר: “כִּי אֲלֵהֵינוּ בְּכָל קִרְאָנוּ אֵלֵינוּ” (דברים ד, ז).

לְמַעַשֵׁה יְדִינוּ (בִּיסוּדָה, כֵּל עֲבֵרָה נִעֲשִׂית
כְּשֶׁהָאָדָם חָדַל לְהִכִּיר בְּעוֹבְדָה שֶׁהִ' מִנְהַל
אֶת הָעוֹלָם, וְסוֹבֵר שֶׁהוּא עֲצָמוֹ מִנְהַל אֶת
מִסְלוֹל חַיִּיב עוֹלָם], אֲשֶׁר בָּךְ יִרְחַם יְתוֹם
[וְהָרִי אֲנוֹ כִּתוּמִים, וְה' מְשַׁגֵּחַ וְדוֹאָג
לְנוֹ]. [וְתִשׁוּבַת ה':] אֲרָפָא מְשׁוּבָתָם
אֲהַבֵּם נְדָכָה, כִּי שָׁב אִפִּי מִמְּנוֹ”.

ג לְטוֹבֵל וְשָׂרֵץ בְּיָדוֹ – הַנוֹגֵעַ בְּשָׂרָךְ
מֵת, כְּגוֹן חוֹלֵד אוֹ עֵכָב (ויקרא יא, כט-ל),
יִכּוֹל לְהִיטְהַר רַק בְּטְבִילָה, אֵלֵא שֶׁאִם
הוּא אוֹחוֹז בְּשָׂרָךְ, אֵין הַטְּבִילָה מוֹעֵלָה
לוֹ, וְהוּא נִשְׂאָר טָמֵא כְּשֶׁהֵיא. לְפָרֵט
אֶת הַחֲטָא – לוֹמַר אֶת הַחֲטָא הַמְּסוּיִם
שֶׁנִּכְשַׁל בּוֹ.

ד מְדַרְכֵי הַתְּשׁוּבָה וְכו' – תְּשׁוּבָתוֹ שֶׁל
הָאָדָם שְׁלֵמָה יוֹתֵר אִם הֵיא כּוֹלֵת טִיפּוֹל
מְעֻרְכֵי בְּדָרָךְ שֶׁהוּא חֵי בֵה וְחוֹשֵׁב.
צוֹעֵק – מִתְפַּלֵּל (רֵאשׁ ת”א לְשִׁמוֹת טו, כה).
כְּפִי כַחוֹ – כְּפִי יִכּוֹלֶת, עַד חֲמִישִׁית
מִנְכִּסִּי (מִתְנֻחַ עֲנִיִּים ז, ה). וְגוֹלָה מִמְּקוֹמוֹ
– נוֹדַד מִמְּקוֹם מְגוּרָיו לְמְקוֹם אַחֵר.

ה בְּעֲבֻרוֹת שְׁבִין אָדָם לְחֲבָרוֹ וְכו'
– נִרְאֵה שֶׁעֲבֻרוֹת שְׁבִין אָדָם לְחֲבָרוֹ
נִתְפַּסּוֹת בְּכָל חֲבֵרָה כְּדָבָר שְׁלִילִי, כְּפֶשַׁע
וְנֹזֵק, וְלִכֵּן חֲשִׁיפֶתָן בְּרַבִּים אֵינֵה מְבִיאַה
בְּנֵי אָדָם לְזוֹלֵל בְּהֵן, שֶׁהֵיא תוֹקֶפֶן וְטַעֲמֵן
בְּרוּר לְכָל. לְעוֹמֵת זֹאת, עֲבֻרוֹת הַמְּכּוֹנוֹת
”עֲבֻרוֹת שְׁבִין אָדָם לְמְקוֹם” נִתְפַּסּוֹת
לְעֵתִים רַבּוֹת כְּגוֹרוֹת שֶׁהַנּוֹזֵק בְּהֵן אֵינוֹ
נִיכַר וְטַעֲמֵן אֵינוֹ בְּרוּר, שֶׁהֵיא לְפִי
הַרְמַבְּסִים, טַעֲמֵן ”לְאָדָם עֲצָמוֹ לְהִבְיֹאוֹ
לְשִׁלְמוֹת” (מ”ג ג, לה), וְלִכֵּן חֲשִׁיפֶתָן
עֲלוּלָה לְהַחֲלִישׁ אֶת תוֹקֶפֶן וְלַעוֹדַד
עוֹבְרֵי עֲבֵרָה לוֹמַר שֶׁאֵין לְהֵן סִיבָה,
וְאֵינֵי הַיָּחִיד שֶׁחוֹשֵׁב כֵּן (לְסוּגֵי הַעֲבֻרוֹת רֵאשׁ
פ”מ, הקדמה לַאֲבוֹת, פֶּרֶק ו). עֻזוֹת פְּנִים –
חֻצְפָּה. סֶתֶם – מְבַלֵּי לְפָרֵט. שְׁנֹאֲמַר:
”אֲשָׁרֵי נִשְׁוִי פֶשַׁע כָּסוּי חֲטָאָה [אֲשָׁרֵי
מִי שֶׁנּוֹשֵׂא אֶת פֶּשַׁעוֹ וּמְכַסֶּה אוֹתוֹ].
אֲשָׁרֵי אָדָם לֹא יִחְשָׁב ה' לוֹ עוֹן”.

ו לְעוֹלָם – תָּמִיד. בְּעִשְׂרֵת הַיָּמִים –
וּבְהֵם הָאָדָם מְקַבֵּל עַל עֲצָמוֹ אֶת מַלְכוּת
ה' וּבְזִמְנָה זֶה ה' קְרוֹב אֵלָיו (רֵאשׁ מ”ג א, ג). כָּל זְמַן... הֵן נִעֲנִין – עַל כּוֹחַ תְּפִילַת הַרְבִּים כְּתָב רַבּוֹנוֹ: “תְּפִילַת הַצִּיּוֹר
נִשְׁמַעַת תָּמִיד, וְאִפְלוֹ הֵיוּ בְהֵן חֲטָאִים [הַרְגִּילִים לְחֻטְאֵי], אֵין הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא מוֹאֵס תְּפִילַתָן שֶׁלְרַבִּים. לְפִיכֵךְ צָרִיךְ
אָדָם לְשַׁתֵּף עֲצָמוֹ עִם הַצִּיּוֹר, וְלֹא יִתְפַּלֵּל יָחִידִי כֵּל זְמַן שֶׁיִּכּוֹל לְהַתְּפַלֵּל בְּצִיּוֹר” (תְּפִילַת ח, א). שְׁנֹאֲמַר – בִּיחַס הַיִּשְׁרִיר

שבין ה' לבין עם ישראל: "כי מי גוי [עם] גֵדוּל אֲשֶׁר לוֹ אֱלֹהִים קְרִיבִים אֵלָיו, כֹּה' אֱלֹהֵינוּ בְּכָל קְרָאנוּ אֵלָיו".

ז וְלִרְבִּים – שהרי אחת ממטרות התורה היא תיקון "הנהגת המדינה ותקינות מצבי כל אנשיה" (מור"ג, בזו). ק"ז – סוף תהליך. קִדְּם שִׂיאֵכֶל – את הסעודה המפסקת שלפני הצום.

ח וְחֲטָאתִי נִגְדִי תָמִיד – אני מודע לחטא שחטאתי והוא רובץ לפתחי כל הזמן, ומתוך כך אני נוהר וממשיך להתרחק ממנו.

ט לְמִקוֹם – 'המקום' הוא כינוי לקב"ה, שהוא מקיים את העולם (רס"ג, ספר יצירה ב, ג). אֵינּוּ נִמְחַל לוֹ וכו' – יש חריג אחד, והוא מי שמזיק את ממונו של חברו, ש"כיוון ששילם לחברו מה שהוא חייב לו, נתכפר לו" (חובל ומזיק ה, ט). וההסבר לכך הוא: תשלום הנזק בנוקי ממון הוא בגדר פיצוי וריצוי של הנזק, ואילו בנזקי הגוף, התשלום אינו יכול להיות פיצוי וריצוי על עגמת הנפש והצער שנגרמו לניזק. וגם החזרת גזלה אינה בגדר ריצוי הנגול, כיוון שבגזלה יש גם צער אישי. אבל כיוון שיש בכל עברה ממונית גם ממד של עברה למקום, האדם צריך להתודות על חטאו ולעשות תשובה (לעיל א, א).

טו לְשָׂאֵל – לבקש. הִקְנִיט – ציער. וְלִפְגַּע בּוֹ – לפגוש אותו ולהפציר בו.

טז מְרַעֵי – רעיו, חבריו.

י נוּחַ לְרִצּוֹת וְקָשָׁה לְכַעַס – מתפייס בקלות וכועס בקושי. לֹא יִקָּם וְלֹא יִטָּר – לא ינקום על מה שעשה לו חברו. וגם לא ישמור בלבו טינה עליו ויזכיר לו זאת, מפני שאם הוא עושה כן, הרי הוא חוטא בעצמו (דעות ז, ט-ז). וְזֶה הוּא דְרָכָם שֶׁלְזָרַע יִשְׂרָאֵל – שהם "ביישנים, רחמנים וגומלי חסדים" (איסורי ביאה יט, 317). עֲרָלִי לֵב – שלבם אטום והם חסרי רחמים. וְעִבְרָתוֹ – כעסו. הִגְבְּעוּנִים – שהיו אכזריים וביקשו לנקום בבניו של שאול (שם יב, כד).

ז יום הכפורים הוא זמן תשובה לכל, לַיְחִיד וְלִרְבִּים, והוא קִין מְחִילָה וְסִלִּיחָה לְיִשְׂרָאֵל, לְפִיכָף חֲבִיבֵי הַכָּל לְעֲשׂוֹת תְּשׁוּבָה וְלִהְתְּדוֹת בְּיוֹם הַכְּפוּרִים. וּמִצְוֹת וְדוּי יוֹם הַכְּפוּרִים שִׁיתְחִיל מֵעֶרֶב הַיּוֹם קִדְּם שִׂיאֵכֶל, שֶׁמָּא יִחְנֹק בְּסִעּוּדָה קִדְּם שִׁיתוּדָה. וְאִף עַל פִּי שֶׁהִתוּדָה קִדְּם שֶׁאֵכֶל, חוֹזֵר וּמִתוּדָה בְּלִילֵי יוֹם הַכְּפוּרִים עֲרִבִית, וְחוֹזֵר וּמִתוּדָה בְּשַׁחֲרִית וּבְמוֹסָף וּבִמְנַחָה וּבִנְעִילָה. וְהִיכֵן מִתוּדָה? יְחִיד – אַחַר תְּפִלְתּוֹ; וְשִׁלַּח צְבוּר – בְּאִמְצַע תְּפִלְתּוֹ, בְּכִרְכָּה רְבִיעִית.

ח הַדּוּי שֶׁנִּהְיָ בּוֹ כָּל יִשְׂרָאֵל: "אֲבָל חֲטָאנוּ..." – והוא עֶקֶר הַדּוּי. עֲבֵרוֹת שֶׁהִתוּדָה עָלֵיהֶן בְּיוֹם הַכְּפוּרִים זֶה – חוֹזֵר וּמִתוּדָה עָלֵיהֶן בְּיוֹם הַכְּפוּרִים אַחֵר, אִף עַל פִּי שֶׁהוּא עוֹמֵד בְּתְשׁוּבָתוֹ, שֶׁנֶּאֱמַר: "כִּי פִשְׁעֵי אֲנִי אֲדַע, וְחֲטָאתִי נִגְדִי תָמִיד" (תהילים נא, ה).

פיוס ומחילה

טו אֵין הַתְּשׁוּבָה וְלֹא יוֹם הַכְּפוּרִים מְכַפְּרִין אֶלָּא עֲבֵרוֹת שֶׁבֵּין אָדָם לְמִקוֹם, כְּגוֹן מִי שֶׁאֵכֶל דְּבָר אָסוּר אוֹ בְּעִילָה אֲסוּרָה וְכִיּוֹצֵא בָהֶן. אֲבָל עֲבֵרוֹת שֶׁבֵּין אָדָם לְחֶבְרוֹ, כְּגוֹן חוֹבֵל בְּחֶבְרוֹ אוֹ הַמְקַלֵּל אֶת חֶבְרוֹ אוֹ גּוֹזֵלוֹ וְכִיּוֹצֵא בָהֶן – אֵינּוּ נִמְחָל לוֹ לְעוֹלָם, עַד שִׁיתֵן לְחֶבְרוֹ מָה שֶׁהוּא חַיֵּב לוֹ וְיִרְצָהוּ.

טו אִף עַל פִּי שֶׁהִחְזִיר לוֹ מִמּוֹן שֶׁהוּא חַיֵּב לוֹ, צָרִיף לְרִצּוֹתוֹ וְלִשְׂאֵל מִמּוֹן שִׁמְחַל לוֹ. אֲפֹלוֹ לֹא הִקְנִיט אֶת חֶבְרוֹ אֶלָּא בְּדָבָרִים – צָרִיף לְפִיּוֹ וְלִפְגַּע בּוֹ עַד שִׁמְחַל לוֹ.

טז לֹא רָצָה חֶבְרוֹ לְמַחֵל לוֹ – מְבִיא לוֹ שׁוֹרָה שֶׁלְשִׁלְשָׁה בְּנֵי אָדָם מְרַעֵיו, וּפּוֹגְעִין בּוֹ וּמְבַקְּשִׁין מִמּוֹנוֹ. לֹא נִתְרַצָּה לָהֶן – מְבִיא לוֹ שְׂנֵיָה וּשְׁלִישִׁית. לֹא רָצָה – מְנִיחוֹ וְהוֹלֵךְ לוֹ, וְזֶה שֶׁלֹּא מְחַל הוּא הַחוּטָא. וְאִם הָיָה רַבּוֹ – הוֹלֵךְ וּבָא אֲפֹלוֹ אֶלָּף פְּעָמִים עַד שִׁמְחַל לוֹ.

י אָסוּר לְאָדָם שִׁיְהִיָּה אַכְזָרִי וְלֹא יִתְפַּיֵס, אֶלָּא יְהִיָּה נוּחַ לְרִצּוֹת וְקָשָׁה לְכַעַס. וּבִשְׁעָה שֶׁמְבַקֵּשׁ מִמּוֹנוֹ הַחוּטָא לְמַחֵל – מוֹחֵל בְּלִבָּב שְׁלֵם וּבְנַפְשׁ חֲפָצָה. וְאֲפֹלוֹ הִצֵּר לוֹ הִרְבָּה וְחֲטָא לוֹ הִרְבָּה – לֹא יִקָּם וְלֹא יִטָּר. וְזֶה הוּא דְרָכָם שֶׁלְזָרַע יִשְׂרָאֵל וְלִבָּם הִנְכוּן. אֲבָל הַגּוֹיִים עֲרָלֵי הַלֵּב אֵינָן כֵּן, אֶלָּא "וְעִבְרָתוֹ שֶׁמָּרָה נְצַח" (עמוס א, יא). וְכֵן הוּא אוֹמֵר עַל הַגְּבָעוּנִים, לְפִי שֶׁלֹּא מְחָלוּ וְלֹא נִתְפַּיְסוּ: "וְהַגְּבָעוּנִים – לֹא מְבַנִּי יִשְׂרָאֵל הַמָּדָה" (שמואל"ב כא, ב).

יא החוטא לחברו, ומת חברו קדם שיבקש ממנו מחילה – מביא עשרה בני אדם ומצמידן על קברו, ואומר בפניהם 'חטאתי ליי אלהי ישראל ולפלוני זה שעשיתי לו כן וכך'.
ואם היה חזב לו ממון – יחזירו ליורשיו. לא היה יודע לו יורש – יניחנו בבית דין, ויתנה.

יא עשרה בני אדם ומצמידן על קברו – כדי לפרסם את הדבר ולעורר את עומק תשובתו לנוכח המוות (כמו בתעניות ד'יח). חטאתי ליי אלהי ישראל ולפלוני – שכל חטא הוא גם כלפי ה'.
יניחנו בבית דין – והם יעשו בו מה שירצו (פה"מ ב"ק ט,ה).

פרק שלישי

מאזן הזכויות והחלק לעולם הבא

צדיק בינוני ורשע

א **א** פל אחד ואחד מבני האדם יש לו זכויות ועונות: מי שזכויותיו תרות על עונותיו – צדיק; ומי שעונותיו תרות על זכויותיו – רשע; מחצה למחצה – בינוני.

א **ב** וכן המדינה: אם היו זכויות פל יושביה מרבות על עונותיהם – הרי זו צדקת; ואם היו עונותיהם מרביין – הרי זו רשעה. וכן פל העולם פלו.

ב **א** אדם שעונותיו מרביין על זכויותיו – מיד הוא מת ברשעו, שנאמר: "על רב עונך" (ירמיה ליד; שם לטו; הושע ט,ז).
וכן מדינה שעונותיה מרביין – מיד היא אוכדת, שנאמר: "זעקת סדם ועמרה פי רבה" (בראשית יח,כ). וכן פל העולם פלו:
אם היו עונותיהם מרביין – מיד הן נשחתין, שנאמר: "וירא יי פי רבה רעת האדם" (שם ו,ה).

ב **ב** ושקול זה אינו לפי מגיין הזכויות והעונות אלא לפי גדלן: יש זכות שהיא כנגד פמה עונות, שנאמר: "יען נמצא בו דבר טוב" (מלכים א יד,יג), ויש עון שהוא כנגד פמה זכויות, שנאמר: "וחוטא אחד אבד טובה הרבה" (קהלת ט,יח).
ואין שוקלין אלא בדעתו שלאל דעות, והוא היודע היאך עורכין הזכויות כנגד העונות.

ג **א** פל מי שנחס על המצוות שעשה, ותהה על הזכויות, ואמר בלבו 'ומה הועלתי בעשייתך? אולי לא עשיתי אותך!' – הרי זה אבד את פלן, ואין מזכירין לו שם זכות בעולם, שנאמר: "(ו)צדקת הצדיק לא תצילנו ביום רשעו" (יחזקאל לג,יב; ושם: פשעו) – אין זה אלא בתוהה על הראשונות.

א **א** זכויות פל יושביה – אפילו רובם רשעים, אך יש בעיר מעט צדיקים שזכויותיהם רבות, הן מטות את דינה לכף זכות.

ב **א** מיד הוא מת ברשעו – נגזר דינו למוות ונחשב מת, ואף על פי שהוא אוכל ומרגיש (ראה סה"מ ל"ח; מו"נ א,מב), כעין "אותה הנפש שפרשה מן הגוף בעולם הזה" (להלן ת.ב. וראה ביאורנו שם).
מיד היא אוכדת – העיר נידונה להיחרב כסדם ועמורה, ותושביה הצדיקים ניצולים (ק). מיד הן נשחתין – האנשים הרשעים שבעולם, אך העולם עצמו נשאר קיים, כמו במבול (ק).

ב **ב** שנאמר – בדברי אחיה הנביא אודות אביה, בנו של ירבעם המלך: "וספדו לו כל ישראל וקברו אתו פי זה לבדו יבא לירבעם אל קבר, יען נמצא בו דבר טוב אל ה' אלהי ישראל בבית ירבעם". ולעולם אין המצוות נמחקות בגלל העברות, ואין העברות נמחקות בגלל המצוות (פה"מ אבות ד,ב; אגרת השמר, חלק ג).

ג **א** תהה – התחרט. אולי – הלוואי שנאמר – 'אמר אל בני עמך צדקת הצדיק לא תצילנו ביום פשעו ורשעת הרשע לא יפשל בה ביום שובו מרשעו'.
והעברות נמחקות רק בגלל תשובה, והמצוות נמחקות רק כשהאדם מתחרט עליהן.

ג₂ נַחְתָּם לְחַיִּים וְכוּ' – וכן נידון האדם לבריאות ולמחלה וכדומה (פה"מ"ר"ה א, ב).
וְאִם לֹא נַחְתָּם לְמִיתָה – מפני שנוסף לו עוון על שלא חזר בתשובה (לח"מ).

ד₁ רְמַז יֵשׁ בוֹ – כשם שבעבר, תקיעת השופר באה להעיר את העם לקראת אויב הקרב ובא לעיר, כך השופר בא להעיר את הבריות מתרדמת הזמן. עורו עורו – קריאה לבני האדם 'הישנים את חייהם'. בְּהִבְלֵי הַזְּמַן – בצורכי השעה ובדבקות בחומר. שוֹגְגִים – דבקים, שאין מחשבתם פנויה לדבר אחר.

ד₂ לְפִיכָךְ צָרִיךְ כָּל אָדָם וְכוּ' – דרך שיחה בה האדם כל השנה כשהוא מודע לחשיבות מעשיו, ולא יחכה לשופר הבא אחת בשנה שיעיר אותו.

ד₃ וּמִפְנֵי עֲנָן זֶה – שראש השנה הוא יום הדין ובידי האדם להכריע את עצמו ואת העולם לכף זכות (ק). מְרַאשׁ הַשָּׁנָה... בְּדַבְרֵי תַחֲנוּנִים – אחרי ראש השנה, מפני שביום טוב אסור לומר דברי תחנונים. 'וכמו שהתפילה היא עבודה נכבדה מאד... העבודה היותר נכבדה, והוא שיהיו שבתות למנוחה ומועדים לשמחה, ולא לעשותם ימי צום ובכי וצעקה' (שו"ת רח"ק; ראה שבת ל"ב). כיום דברי התחנונים קרויים 'סליחות', והם נמשכים מראש חודש אלול ועד יום הכיפורים (בעדות המזרח ותימן) או מן השבוע שלפני ראש השנה ועד יום הכיפורים (בעדות אשכנז). וְדַבְרֵי כְבוֹשִׁין – דברי תוכחה ומוסר הכובשים את הלב ומעוררים את האדם לשוב בתשובה (רש"י תענית טו, א).

ה₁ אֵין מַחְשְׁבֵין עָלָיו תַּחֲלַת עוֹן שְׁחָטָא בוֹ – אין הכוונה לויתור על העונש על העוון (ראה לעיל, ביאור ב), אלא רק לצורך חישוב המאזן הכללי. לצורך זה, העונות הראשונים עדיין לא נשתרשו כמו מעוון שלישי ואילך.

ה₂ כְּנֶגֶד – שווים ל-. מַעֲבִירִים כָּל עוֹנוֹתָיו רֵאשׁוֹן רֵאשׁוֹן וְכוּ' – וכך התהליך בא להדגיש את האופן שהתמודדות של מאזן המצוות עם עברה אחת גוררת התמודדות מוצלחת אחרת.

ג₂ כָּשֶׁם שְׁשׂוּקְלִין עוֹנוֹת אָדָם וְזְכוּתוֹ מִיתָתוֹ, כָּךְ בְּכָל שָׁנָה וְשָׁנָה שׂוּקְלִין עוֹנוֹת כָּל אֶחָד וְאֶחָד מִבְּאֵי הָעוֹלָם עִם זְכוּתוֹ בְּיוֹם טוֹב שְׁלֹרָאשׁ הַשָּׁנָה. מִי שֶׁנִּמְצָא צָדִיק – נַחְתָּם לְחַיִּים; וְמִי שֶׁנִּמְצָא רָשָׁע – נַחְתָּם לְמִיתָה. וְהַבִּינֵנוּ – תולין לו עד יום הפפורים: אם עשה תשובה – נַחְתָּם לְחַיִּים; וְאִם לֹא – נַחְתָּם לְמִיתָה.

השופר בראש השנה ותודעת התשובה

ד₁ אֵף עַל פִּי שְׁתַּקִּיעַת שׁוֹפֵר בְּרֵאשׁ הַשָּׁנָה גְּזֵרַת הַכְּתוּב, רְמַז יֵשׁ בוֹ, כְּלוֹמַר: עורו עורו ישנים משנתכם, והקיצו נרדמים מתרדמתכם, וחפשו במעשיכם, וחזרו בתשובה, וזכרו בוראכם; אלו השוכחים את האמת בהבלי הזמן ושוגים כל שנתם בהבל וריק אשר לא יועיל ולא יציל, הביטו לנפשותיכם והטיבו דרכיכם ומעלליכם, ויעזב כל אחד מכם דרכו הרעה ומחשבתו אשר לא טובה.

ד₂ לְפִיכָךְ צָרִיךְ כָּל אָדָם שְׁיִרְאֶה עֲצָמוֹ כָּל הַשָּׁנָה כְּלֵה כְּאֵלוֹ חֲצָיו זַכָּי וְחֲצָיו חֲטָי, וְכֵן כָּל הָעוֹלָם – חֲצָיו זַכָּי וְחֲצָיו חֲטָי. חֲטָא חֲטָא אֶחָד – הרי הכריע עצמו והכריע את כל העולם כלו לכף חובה, וגרם להן השחתה. עֲשֵׂה מִצְוָה אַחַת – הרי הכריע את עצמו והכריע את כל העולם כלו לכף זכות, וגרם להן תשועה והצלה. זֶה הוּא שֶׁנֶּאֱמַר: "וְצָדִיק יִסֹּד עוֹלָם" (משלי י"ב), – זֶה שֶׁצָּדִיק עֲצָמוֹ הַכָּרִיעַ אֶת כָּל הָעוֹלָם כְּלוֹ וְהִצִּילוֹ.

ד₃ וּמִפְנֵי עֲנָן זֶה נִהְגוּ כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל לְהִרְבּוֹת בְּצַדִּיקָה וּבְמַעֲשֵׂים טוֹבִים וְלַעֲסֹק בְּמִצְוֹת מְרַאשׁ הַשָּׁנָה וְעַד יוֹם הַכְּפּוּרִים יְתַר מִכָּל יְמוֹת הַשָּׁנָה, וְנִהְגוּ כָּלֵם לְקוּם בְּלִילָה בְּעֶשְׂרֵת יָמִים אֵלוֹ וְלִהְתַּפְּלֵל בְּכַתִּי כְּנִסְיוֹת בְּדַבְרֵי תַחֲנוּנִים וְדַבְרֵי כְבוֹשִׁין עַד שְׁיֵאֹר הַיּוֹם.

מעביר ראשון ראשון

ה₁ בְּשַׁעַת שְׁשׂוּקְלִין עוֹנוֹת אָדָם עִם זְכוּתוֹ – אֵין מַחְשְׁבֵין עָלָיו תַּחֲלַת עוֹן שְׁחָטָא בוֹ, וְלֹא שְׁנִי, אֶלֶּא מִשְׁלִישִׁי וְאֵילָךְ. אִם נִמְצָאוּ עוֹנוֹתָיו מִשְׁלִישִׁי וְאֵילָךְ מְרַבִּין עַל זְכוּתוֹ – אוֹתָן שְׁנֵי הָעוֹנוֹת מְצַטְרִפִין, וְדָנִין אוֹתוֹ עַל הַכֹּל.

ה₂ וְאִם נִמְצָאוּ זְכוּתוֹ כְּנֶגֶד עוֹנוֹתָיו אֲשֶׁר מֵעוֹן שְׁלִישִׁי וְאֵילָךְ – מַעֲבִירִים כָּל עוֹנוֹתָיו רֵאשׁוֹן רֵאשׁוֹן; לְפִי שֶׁהַשְּׁלִישִׁי נִחְשָׁב רֵאשׁוֹן, שְׁכָכְר נִמְחָלוּ הַשְּׁנַיִם, וְכֵן הַרְבִּיעִי

הרי הוא ראשון, שְׁכָבָר נִמְחַל הַשְּׁלִישִׁי, וְכֵן עַד סוֹפֵן.

ה' בְּמָה דְבָרִים אֲמֹרִים? בִּיחִיד, שֶׁנֶּאֱמַר: "הֵן כָּל אֱלֹהֵי יִפְעַל אֵל, פְּעֻמִּים שְׁלוֹשׁ עִם גִּבְרָ" (איוב לג, כט). אָבֵל הַצָּבוּר – תּוֹלִין לָהֶן עוֹן רָאוּן וְשְׁנֵי וְשְׁלִישִׁי, שֶׁנֶּאֱמַר: "עַל שְׁלֹשָׁה פְּשָׁעֵי יִשְׂרָאֵל, וְעַל אַרְבָּעָה לֹא אֲשִׁיבֶנּוּ" (עמוס ב, ו). וְכִשְׁמַחְשָׁבִין לָהֶם עַל דְּרָךְ זֶה – מִחְשָׁבִין לָהֶן מְרִבְעֵי וְאֵילָף.

חלק לעולם הבא

ה' הַבִּינֹנִיִּים – אִם הִיָּה בְּכֻלָּל מְחַצָּה עוֹנוֹת שֶׁלָּהֶן שְׁלֹא הֵנִיחַ תְּפִלִּין מְעוֹלָם, דְּנִין אוֹתוֹ כְּפִי חֲטָאֵי, וְיֵשׁ לוֹ חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא. וְכֵן כָּל הַרְשָׁעִים שֶׁעוֹנוֹתֵיהֶן מְרִבִּין – דְּנִין אוֹתָן כְּפִי חֲטָאוֹתֵיהֶן, וְיֵשׁ לָהֶן חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא. שֶׁכָּל יִשְׂרָאֵל יֵשׁ לָהֶן חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא, אִף עַל פִּי שְׁחָטָאוּ, שֶׁנֶּאֱמַר: "וְעַמְּךָ כָּלֶם צְדִיקִים, לְעוֹלָם יִרְשׁוּ אֶרֶץ" (ישעיה ס, כא); "אֶרֶץ" זֶה – מְשָׁל, כְּלוֹמַר: אֶרֶץ הַחַיִּים, וְהִיא הָעוֹלָם הַבָּא. וְכֵן חֲסִידֵי אֲמוֹת הָעוֹלָם – יֵשׁ לָהֶן חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא.

הכרת לרשעים גדולים

ו וְאֵלוֹ שְׂאִין לָהֶן חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא, אֲלֹא נִכְרְתִין וְאוֹבְדִין וְנִדְוֹנִין עַל גְּדֹל רִשְׁעָם וְחֲטָאוֹתָם לְעוֹלָם וְלְעוֹלָמֵי עוֹלָמִים: הַמֵּינִים, וְהָאֶפִיקוֹרוֹסִים, וְהַכּוֹפְרִים בַּתּוֹרָה, וְהַכּוֹפְרִים בַּתְּחִיַּת הַמֵּתִים, וְהַכּוֹפְרִים בְּבִיאַת הַגּוֹאֵל, וְהַמְשַׁמְדִים, וְהַמְחַטְיְאֵי הַרְבִּים, וְהַפּוֹרְשִׁים מִדְּרָכֵי צְבוּר, וְהַעוֹשֵׂה עֲבֻרוֹת בְּיַד רְמָה בְּפָרְהֶסְיָא פִּיהוּקִים, וְהַמּוֹסְרִין, וְהַמְחַטְיְאֵי אִימָה עַל הַצָּבוּר שְׁלֹא לְשֵׁם שְׁמַיִם, וְשׁוֹפְכֵי דַמַּיִם, וְבַעֲלֵי לְשׁוֹן הָרַע, וְהַמּוֹשֵׁף עֲרֻלְתוֹ.

ז חֲמִשָּׁה הֵן הַנִּקְרָאִים מֵינִים: הָאוֹמֵר שְׂאִין שֵׁם אֱלֹהִים וְאִין לְעוֹלָם מְנַהִיג, וְהָאוֹמֵר שְׂיֵשׁ שֵׁם מְנַהִיג אָבֵל הֵם שְׁנַיִם אוֹ יֵתֵר, וְהָאוֹמֵר שְׂיֵשׁ שֵׁם רְבוֹן אֶחָד אֲלֹא שֶׁהוּא גּוֹף וְבַעַל תְּמוּנָה, וְכֵן הָאוֹמֵר שְׂאִינוֹ לְבַדּוֹ רָאוּן וְצוּר לְכָל, וְכֵן הָעוֹבֵד אֱלֹהִים זוֹלָתוֹ כְּדִי לְהִיֹּת מְלִיץ בֵּינוֹ וּבֵין רְבוֹן הָעוֹלָמִים – כָּל אֶחָד מִחֲמִשָּׁה אֵלֹהִים, מִיָּן.

ה' דְּנִין אוֹתוֹ כְּפִי חֲטָאֵי – לַמְרוֹת שְׁזָכוּתוֹ וְעוֹנוֹתוֹ הֵם מַחְצָה עַל מַחְצָה, עוֹנוֹתוֹ אֵינֶם נִמְחָלִים בּוֹה אַחַר זֶה אֵלֹא הוּא נִדּוֹן עֲלֵיהֶם כְּרַשַׁע. עוֹלָם הַבָּא – עוֹלָם הַנִּצָּח לְנַפְשׁוֹ שֶׁל הָאָדָם לְאַחַר מִיתָתוֹ. הַרְשָׁעִים שֶׁעוֹנוֹתֵיהֶן מְרִבִּין... וְיֵשׁ לָהֶן חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא – "וְכֹאשֵׁר יִהְיוּ קִיּוּמִים לְאָדָם כֹּל הַיְסוּדוֹת הֵלְלוּ וְאִמְנוּתוֹ בְּהֵם אִמְתִּית, הִרִי הוּא נִכְנַס בְּכֻלָּל יִשְׂרָאֵל, וְחֻבָּה לְאַהֲבֵי וְלַחֲמוּל עֲלֵיו, וְכֹל מִה שְׁצִוּוּהָ ה' אוֹתָנוּ זֶה עַל זֶה מִן הָאֵהָבָה וְהַחֲוָה, וְאִפְּלוֹ עֲשֵׂה מִה שִׁיכּוֹל לְהִיֹּת מִן הָעֲבֻרוֹת מַחְמַת תְּאוּוֹת וְהַתְּגַבְרוֹת יִצְרוֹ הָרַע, הִרִי הוּא נַעֲשֶׂה לְפִי גּוֹדֵל מְרִיו, וְיֵשׁ לוֹ חֵלֶק, וְהוּא מְפּוֹשְׁעֵי יִשְׂרָאֵל" (פּה"מ סְנֵהֲרִין ג, א. רָאָה לְמִשְׁלַל גּוֹלָה וְאִבְדָה י"א, ב). חֲסִידֵי אֲמוֹת הָעוֹלָם – גּוֹיִים הַמְקַבְּלִים עֲלֵיהֶם לְקִיּוּם שְׁבַע מִצְוֹת בְּנֵי נַח, מְפִנֵי שֶׁכָּךְ צִוּוּהָ לָהֶם ה' בִּיד מֹשֶׁה (מַלְכִים ח, יא).

ו נִכְרְתִין – מְשַׁכְרֵי הָעוֹלָם הַבָּא, וְנַעֲשִׂים לְנִצָּח. וְכַמְעַט כּוֹלֵם מְפּוֹרְטִים לְהֵלֵן. בַּתְּחִיַּת הַמֵּתִים – עֵיקַר מִיּוֹדֵי הָאִמּוּנָה. וְתַחֲיִית הַמֵּתִים הִיא לְגוֹפּוֹת, וְתַחֲזוֹר נִשְׁמַת כֹּל צְדִיק לְגוֹפוֹ, וְיֵאֵכֵל וְיִשְׁתֶּה וְיִמּוֹת לְאַחַר אֲרִיכוֹת יָמִים גְּדוֹלָה (רָאָה מֵאִמֵר תְּחִיַּת הַמֵּתִים שֶׁל הַרְמַב"ם); וְהָעוֹלָם הַבָּא לְנִשְׁמוֹת (רָאָה פּרָק ח). וְלֹא הָאֲרִיךְ רַבְּנוּ בְּבִיאוֹר הָאִמּוּנָה בַּתְּחִיַּת הַמֵּתִים, מְפִנֵי שֶׁהִיא מְעַל לְהִיגִיּוֹן (מֵאִמֵר תְּחִיַּת הַמֵּתִים נִכְתַּב כְּתוּבָה לְשֵׁלָה זו). בְּבִיאַת גּוֹאֵל – הַמְשִׁיחַ. שְׂאִינוֹ מֵאִמֵן בּוֹ אוֹ שְׂאִינוֹ מַחְכָּה לְבִיאָתוֹ (מַלְכִים י"א, 2). בְּיַד רְמָה – בְּפִרְהֶסְיָא וּבְפּוֹרְסוֹס (פּה"מ אֲבוֹת ג, יא). פִּיהוּקִים – מֶלֶךְ יְהוּדָה, שֶׁהַתְּלַמּוּד מְסַפֵּר עֲלָיו שֶׁהִרְשִׁיעַ יוֹתֵר מִכָּל הַמַּלְכִים שֶׁהָיוּ לְפָנָיו (בְּבִלִי סְנֵהֲרִין קג, ב). הַמּוֹשֵׁף עֲרֻלְתוֹ – מוֹשֵׁךְ אֶת עוֹר אֲבֵרוֹ בְּמִזִּיד כְּדִי שִׁיכְסֶה אֶת הָעֲטֵרָה וְיִירָאָה עַרְל. וּבְמִקּוֹם אַחַר הַכִּלִּיל רַבְּנוּ בּוֹ גַם אֶת מִי שֶׁלֹא נִימּוֹל בִּילְדוֹתוֹ, וְאִינוֹ מֵלֵךְ אֶת עֲצָמוֹ בְּמִזִּיד כִּשְׁהוּא גְּדוֹל (מִלָּה ג, ח).

ז הָאוֹמֵר – לֹא סַתֵּם אִמִּירָה אֵלֹא קְבִיעָה בְּמַחְשָׁבָה. וְאִין לְלַמֵּד זְכוּת עַל הַמֵּאִמֵן שֶׁה' גּוֹף, אִף אִם נִתְחַנֵּן כַּךְ (מְרִינֵי א, לו). תְּמוּנָה – תְּבִנַת הַנְּרָאִית בְּחוֹשִׁים (מְרִינֵי ג, א). צוּר – מְקוֹר (מְרִינֵי א, טו). מְלִיץ – מְתוּוֹן. מִיָּן – עֵיקַר הוֹרָאתוֹ הִיא: מִי שְׁכַפְּרָתוֹ בְּמוֹשָׁגֵי ה'.

ח אפיקורוסין – מי שכופר בנבואה ובהשגחת ה' מדע – ידע.

ח תבה – מילה. מגידיה – החכמים. צדוק וביתוס – אבות הכפירה בתורה שבעל פה. וההגרים – בני הגר, המוסלמים.

ט שעטנז – לבוש ארוג מצמר ופשתים יחדיו. להקיף פאה – לגלח את פאת ראשו (עבודה זרה יב, א). להכעיס – לא מתוך הנאה חומרית. שמד – גזרת השלטון לבטל את התורה או אפילו מצוה אחת בלבד (יסודי התורה ה, ג).

י פירבועם – שעשה עגלי זהב (מלכים ב יז, כא). כמנשה – ראה מלכים ב כא, טז. פשוט – ישו הנוצרי. ומפני הצרות הרבות שאין להן קץ שסבל עמנו בשם האמונה בו, נהגו לעוות את שמו ולכנותו דרך גנאי יש"ו, שם רשעים ירקבו.

יא ולא נכנס בצרתן – צרות הציבור אינן נוגעות לו.

ח שלשה הן הנקראין אפיקורוסין: האומר שאין שם נבואה כלל ואין שם מדע שמגיע מהבורא ללב בני האדם, והמכחיש נבואתו שלמשה רבנו, והאומר שאין הבורא יודע מעשה בני האדם – כל אחד משלשה אלו, אפיקורוס.

ח שלשה הן הפופריין בתורה: האומר שאין התורה מעם יי – אפלו פסוק אחד, אפלו תבה אחת, אם אמר 'משה אמרו מפי עצמו', הרי זה כופר בתורה; וכן הכופר בפרושה, והיא תורה שבעל פה, והכחיש מגידיה, כגון צדוק וביתוס; והאומר שהבורא החליף מצוה זו במצוה אחרת, וכבר בטלה תורה זו, אף על פי שהיא היתה מעם יי, כגון הנוצרים וההגרים – כל אחד משלשה אלו, כופר בתורה.

ט שנים הם המשמדים: המשמד לעברה אחת, והמשמד לכל התורה כלה. המשמד לעברה אחת – זה שהחזיק עצמו לעשות אותה עברה בודו, ונתפרסם בה והרגל, אפלו היתה מן הקלות, כגון שהחזק תמיד ללבש שעטנז או להקיף פאה, ונמצא כאלו בטלה מצוה זו מן העולם אצלו – הרי זה משמד לאותו דבר; והוא שיעשה להכעיס. והמשמד לכל התורה – כגון החזור לדתי הגויים בשעה שגזרין שמד, וידבק בהן ויאמר: ומה בצע לי להדבק בישראל, שהן שפלים ונרדפים? טוב לו שידבק באלו, שיזן תקיפה – הרי זה משמד לכל התורה כלה.

י מחטיאי הרבים – אחד שהחטיא בדבר גדול, פירבועם וצדוק וביתוס, ואחד שהחטיא בדבר קל, אפלו לבטל מצות עשה, ואחד האונס אחרים עד שיחטאו, כמנשה שהיה הורג ישראל עד שיעבדו עבודה זרה, או שהטעה אחרים והדיחם, כישוע.

יא הפורש מדרכי צבור – אף על פי שלא עבר עברות, אלא נבדל מעדת ישראל, ואינו עושה מצוות בכללן, ולא נכנס בצרתן ולא מתענה בתעניתן, אלא הולך בדרכו כאחד מגויי הארץ, וכאלו אינו מהן, אין לו חלק לעולם הבא.

יא העושה עברות ביד רמה כיהויקים – בין שעשה קלות בין שעשה חמורות, אין לו חלק לעולם הבא. וזה הוא הנקרא 'מגלה פנים בתורה', מפני שהעז מצחו וגלה פניו, ולא בוש מדברי תורה.

יב שְׁנַיִם הֵם הַמוֹסְרִין: הַמוֹסֵר חָבְרוּ בְיַד גּוֹיִים לְהַרְגוֹ אוֹ לְהַכּוֹתוֹ, וְהַמוֹסֵר מִמּוֹן חָבְרוּ בְיַד גּוֹיִים, אוֹ בְיַד אֲנָס שֶׁהוּא כְּגוֹי – שְׁגִיחָהּ אֵין לָהּ חֵלֶק.

יג מְטִילֵי אֵימָה עַל הַצָּבוּר שְׁלֵא לְשֵׁם שָׁמַיִם – זֶה הַרוּדָה צָבוּר בְּחֻזְקָה וְהֵן יִרְאִין וּפּוֹחֲדִין מִמֶּנּוּ הַרְבֵּה, וְכּוֹנְנָתוֹ לְכַבּוֹד עֲצָמוֹ וּלְכָל חֲפָצָיו, לֹא לְכַבּוֹד שָׁמַיִם, כְּגוֹן מַלְכֵי הַגּוֹיִים.

יד¹ כָּל אֶחָד וְאֶחָד מֵאַרְבָּעָה וְעֶשְׂרִים אֲנָשִׁים אֵלּוֹ שְׁמַנְיֵנוּ – אִף עַל פִּי שֶׁהֵן יִשְׂרָאֵל, אֵין לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא. וְיֵשׁ עֲבָרוֹת קְלוֹת מְאֹלוֹ, וְאִף עַל פִּי כֵן אָמְרוּ חֲכָמִים שֶׁהַרְגִיל בָּהֶן אֵין לוֹ חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא, כְּדִי* לְהִתְרַחֵק מֵהֶן וּלְהִזְדַּחַר מֵהֶן.

יד² וְאֵלּוֹ הֵן: הַמְכַנֶּה אֶת חָבְרוֹ, וְהַקּוֹרֵא לְחָבְרוֹ בְּכַנּוּיֹו, וְהַמְלַבֵּין פְּנֵי חָבְרוֹ בְּרַבִּים, וְהַמְתַּכְבֵּד בְּקִלּוֹן חָבְרוֹ, וְהַמְבַזֶּה תְּלִמְדֵי חֲכָמִים, וְהַמְבַזֶּה רַבּוֹתָיו, וְהַמְבַזֶּה אֶת הַמוֹעֲדוֹת, וְהַמְחַלֵּל אֶת הַקְּדוּשִׁים.

יד³ בְּמָה דְּבָרִים אֲמוּרִים שְׁכָל אֶחָד מְאֵלוֹ אֵין לוֹ חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא? בְּשֵׁמַת בְּלֹא תְּשׁוּבָה. אֲבָל אִם שָׁב מִרְשָׁעוֹ, וּמַתְּ וְהוּא בְּעַל תְּשׁוּבָה – הַרִי זֶה מְבַגֵּי הַעוֹלָם הַבָּא, שְׁאֵין לָךְ דָּבָר שֶׁעוֹמֵד בְּפָנָי הַתְּשׁוּבָה. אֲפֹלוֹ כִּפּוּר בְּעֶקֶר כָּל יָמָיו, וּבְאַחֲרוֹנָה שָׁב – יֵשׁ לוֹ חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא, שְׁנֹאֲמַר: "שְׁלוֹם שְׁלוֹם לְרַחֵק וּלְקָרוֹב, אָמַר יי, וּרְפָאֲתִיו" (ישעיה נז, ט).

יד⁴ כָּל הַרְשָׁעִים וְהַפּוֹשְׁעִים וְהַמְשַׁמְדִים וְכִיּוֹצֵא בָּהֶן שֶׁחָזְרוּ בְּתְּשׁוּבָה, בֵּין בְּגִלּוּי בֵּין שֶׁחָזְרוּ בְּמַטְמוּנֵיּוֹת – מְקַבְּלִין אוֹתָן, שְׁנֹאֲמַר: "שׁוּבוּ בָנִים שׁוֹכְבִים" (ירמיה ג, יד; ג, כב); אִף עַל פִּי שְׁעָדִין שׁוֹכֵב הוּא, שֶׁהָרִי בְּסִתְּרוֹ בְּלִבְד חָזַר וְלֹא בְּגִלּוּי – מְקַבְּלִין אוֹתוֹ בְּתְּשׁוּבָה.

יב אֲנָס – אִישׁ אֵלִים (לְפִירוֹט הַדְּבָרִים, רֹאה חוֹבֵל וּמוֹיֵק פֶּרֶק ח).

יג הַרוּדָה – הַשׁוֹלֵט. חֲפָצָיו – רְצוֹנוֹתָיו (רֹאה בְּהַרְחַבָה סְנַהֲדֵרִין כה, א).

יד¹ וְיֵשׁ עֲבָרוֹת קְלוֹת מְאֵלוֹ... אֵין לוֹ חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא – "לִפִּי שְׁלֵא יְבוּא מַעֲשֵׂה מִן הַמַּעֲשִׂים הָאֵלּוּ, וְאִף עַל פִּי שֶׁהֵם קָלִים לִפִּי מַחֲשַׁבַת הַחוּשֵׁב, כִּי אִם מִנְפֶשׁ חֲסֵרָה שְׁלֵא הִגִּיעָה לְשִׁלְמוֹת וְאִינָה רְאוּיָה לְחַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא" (פּה"מ סְנַהֲדֵרִין י, א). כְּדִי* – כִּי"א: כְּדִי הֵן. וְהֵינּוּ שְׂכָדָי וְרֹאוּי לְהִתְרַחֵק מֵהֶן מִשׁוּם חוֹמְרָתָן.

יד² הַמְכַנֶּה אֶת חָבְרוֹ – הַמַּצִּיא לְחָבְרוֹ כִּנּוּי שֶׁל גְּנָאִי. הַקּוֹרֵא לְחָבְרוֹ בְּכַנּוּיֹו – כִּכְנִיּוֹ שֶׁל גְּנָאִי שֶׁהַמַּצִּיא לוֹ אַחֲרָיו. וְהַמְלַבֵּין פְּנֵי חָבְרוֹ – מַבְיִישׁ אוֹתוֹ עַד שֶׁפָּנָיו מְלַבִּינּוֹת (בְּעִנְיֵין זֶה רֹאה דְּעוֹת ו, ח; חוֹבֵל וּמוֹיֵק ג, ז). וְהַמְתַּכְבֵּד בְּקִלּוֹן חָבְרוֹ – מְשׁוּוֹה אֶת מַעֲשָׂיו וְחַכְמָתוֹ נֶגַד מַעֲשָׂיו וְחַכְמָתוֹ שֶׁל חָבְרוֹ וּמְכַבֵּד אֶת עֲצָמוֹ וּמַבְיִישׁ אֶת חָבְרוֹ (לְהֵלֵן ד, ד). וְהַמְבַזֶּה אֶת הַמוֹעֲדוֹת – שְׂאִינּוֹ מְכַבֵּד אֶת הַמוֹעֲדִים, אֶת הַיָּמִים הַטּוֹבִים וְאֶת חוֹל הַמוֹעֵד, בְּאֲכִילָה וּבִשְׂתִיּיָה וּבְמַלְבוּשִׁים נְאִים וּבְעֶסֶק הַתּוֹרָה (ק). וְהַמְחַלֵּל אֶת הַקְּדוּשִׁים – שְׂאִינּוֹ נוֹהֵג בְּהֵם כְּבוֹד (ק).

יד⁴ בְּמַטְמוּנֵיּוֹת – בְּסִתְּרוֹ. מְקַבְּלִין אוֹתָן – הַדְּבָרִים אֲמוּרִים בִּיחֹס לֵה, שֶׁהוּא יוֹדֵעַ תְּעוֹמוֹת לְבָם וּמַקְבֵּל אוֹתָם, אֲבָל כִּלְפֵי הַצִּיּוּר: "הַמִּינִים מִיִּשְׂרָאֵל אֵינּוּ כִּיִּשְׂרָאֵל לְדַבֵּר מִן הַדְּבָרִים, וְאֵין מַקְבֵּלִים אוֹתָם בְּתְּשׁוּבָה לְעוֹלָם" (עֲבוּרָה זֶרֶה ב, ה), מַחֲשֵׁשׁ שֶׁצְדָקָתָם מִן הַפֶּה וּלְחוּץ (וּכְךָ הִשִּׁיב רַבֵּנוּ בְּעִנְיֵין יִיחֹס בֵּין שְׁתֵּי הַהֲלָכוֹת הַלֵּל. רֹאה שׁו"ת רֹסֵד).

פֶּרֶק רְבִיעִי

3

מַעֲכָבֵי הַתְּשׁוּבָה

אֵין מַסְפִּיקִין בִּידוֹ לַעֲשׂוֹת תְּשׁוּבָה

א עֶשְׂרִים וְאַרְבָּעָה דְּבָרִים מְעַכְבִּין אֶת הַתְּשׁוּבָה: אֲרַבְּעָה מֵהֶן עוֹזֵן גְּדוֹל, וְהַעוֹשֶׂה אֶחָד מֵאַרְבָּעֵתָן – אֵין הַקְּדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא מְסַפֵּיק בְּיָדוֹ לַעֲשׂוֹת תְּשׁוּבָה לְפִי גְדֹל חֲטָאוֹ, וְאֵלּוֹ הֵן:

א מְעַכְבִּין אֶת הַתְּשׁוּבָה – מַקְשִׁים עַל הַתְּשׁוּבָה (רֹאה לְהֵלֵן ו). מְסַפֵּיק – מַסִּיעַ (פּה"מ כִּיפּוּרִים ת, ז).

ב) מסית ומדיח – המפתים לעבור עבודה זרה. המסית את היחיד והמדיח את הרבים. ג) ממתקה – מוכיח. ד) אַחַטָּא וְאָשׁוּב – ואחזור בתשובה, ונמצא שניצל את התשובה כדי לחטוא.

ב א) הפורש מן הצבור – ויהם האנשים שפרקו עול המצוות מעל צווארם, ואינן נכללין בכלל ישראל בעשיית המצוות וכיבוד המועדות וישיבת בתי כנסיות ובתי מדרשות, אלא הרי הם בני חורין לעצמן כשאר האומות" (אבל א, י; לעיל ג, יא). ד) לְדַחְפוּ וּלְטָרְדוּ – לסלק אותו. בְּגִיחָזִי – שקרא לרבו בשמו מבלי להזכירו דרך כבוד (מלכים"ב ח, ה; תלמוד תורה ה, ה). ה) "זָכַר אֶל תְּשַׁבַּח אֶת אֲשֶׁר הִקְצַפְתָּ אֵת ה' אֱלֹהֶיךָ בַּמִּדְבָּר, לְמַן הָיוּ אֲשֶׁר יִצְאֶת מֵאֲרֶץ מִצְרַיִם עַד בְּאֶבֶם עַד הַמְקוֹם הַזֶּה מִמִּירַם הָיִיתָ עִם ה'." וְלֹא נָתַן יי לְכֶם לֵב – שכל להבין את כל מה שעשה למענכם. יָדַע שׁוֹר קָנְהוּ – אפילו השור מכיר את בעליו, ואילו אתם אינכם מכירים את הקב"ה. "מִדְּעַתִּי פִי קָשָׁה אֲתָה, וְגִיד בְּרָזָל עָרְפִי וּמִצְחִי נְחוּשָׁה" – מאחר שידעתי שאתה, ישראל, עיקש המסרב לקבל תוכחה, ועורפך קשה כגוש ברזל, שקשה לכופף אותו, ואתה מסרב לשוב מדרכך הרעה, ומצחך מבריק כנחושת ואינו מחוור מן הבושה. אֶל תִּחְשָׁף – אל תימנע מלזעוק.

א) המחטיא את הרבים; ובכלל עוון זה, המעכב את הרבים מלעשות מצוה. ב) והמטה חברו מדרף טובה לדרף רעה, כגון מסית ומדיח. ג) הרואה בנו בתרבות רעה ואינו ממחה בקדו; הואיל ובנו ברשותו – אלו מחה בו היה פורש, ונמצא כמחטיא אותו. ובכלל עוון זה – פל שאפשר בידו למחות באחרים, בין רבים בין יחידים, ולא מחה בהן, אלא הניח אותן בכשלונו. ד) והאומר 'אַחַטָּא וְאָשׁוּב'; ובכלל זה האומר 'אַחַטָּא וְיוֹם הַכַּפּוּרִים מִכַּפֵּר'.

הנועלין דרכי התשובה

ב ומהן חמשה דברים הנועלין דרכי התשובה בפני עושיהן, ואלו הן: א) הפורש מן הצבור; לפי שבזמן שיעשו תשובה לא יהיה עמהן, ואינו זוכה עמהן בזכויות שעושין. ב) והחולק על דברי חכמים; לפי שמחלקתו גורמת לו לפרש מהן, ואינו יודע דרכי התשובה. ג) והמלעיג על המצוות; שפיון שנתבזה בעיניו אינו רודף אחריהן ולא עושן, ואם לא יעשה – במה יזכה? ד) והמבזה רבותיו; שדבר זה גורם להן לדחפו ולטרדו פלושע וכגיחזי, ובזמן שנטרד לא ימצא מלמד ומורה לו דרך האמת. ה) והשונא את התוכחות; שהרי לא הניח לו דרך התשובה, שהתוכחה גורמת לתשובה, שבזמן שמודיעין לו לאדם חטאיו ומכלימין אותו – חוזר בתשובה, כמו שכתוב בתורה: "זָכַר אֶל תְּשַׁבַּח... (דברים ט, ט), "מִמִּירַם הָיִיתָ... (שם; שם ט, ט; לא, כ), "וְלֹא נָתַן יי לְכֶם לֵב... (שם כט, א), "עַם נָכַל וְלֹא חָכָם" (שם לב, א). וכן ישעיהו הוכיח את ישראל ואמר: "הוֹי גּוֹי חָטָא... (ישעיהו ט, ד), "יָדַע שׁוֹר קָנְהוּ... (שם א, א), "מִדְּעַתִּי פִי קָשָׁה אֲתָה... (שם מח, ד). וכן צנהו האל להוכיח לחטאים, שנאמר: "קָרָא בְּגִרּוֹן אֶל תִּחְשָׁף" (שם נח, א). וכן פל הנביאים הוכיחו לישראל עד שחזרו בתשובה. לפיכך צריך להעמיד בכל קהל וקהל מישראל חכם גדול וזקן וירא שמים מנעוריו ואוהב להן, שיהא מוכיח לרבים ומחזירן בתשובה. וזה ששונא את התוכחות – אינו בא למוכיח ולא שומע דבריו; לפיכך יעמד בחטאותיו, שהם בעיניו טובים.

החסרים פיוס ומחילה

ג ומהם חמשה דברים – העושה אותן אי אפשר לו שישוב תשובה גמורה, לפי שהן עונות שבין אדם לחברו, ואינו

יודע חֲבָרוֹ שֶׁחָטָא לוֹ, כְּדִי שְׂיַחְזִיר לוֹ אוֹ יִשְׁאַל מִמֶּנּוּ לְמַחֵל לוֹ, וְאֵלּוֹ הֵן: (א) הַמְקַלֵּל אֶת הָרַבִּים – לֹא קָלַל אָדָם יְדוּעַ כְּדִי שְׂיִשְׁאַל מִמֶּנּוּ כַּפָּרָה. (ב) וְהַחּוֹלֵק עִם הַגֵּבֶב, לְפִי שְׂאִינוֹ יוֹדֵעַ גֵּבֶבָהּ זֶה שְׁלָמִי הִיא, אֶלֶּא הַגֵּבֶב גּוֹנֵב רַבִּים וּמֵבִיא לוֹ, וְהוּא לּוֹקֵחַ. וְעוֹד, שֶׁהוּא מְחַזֵּק יַד הַגֵּבֶב וּמְחַטֵּיא אוֹתוֹ. (ג) וְהַמוֹצֵא אֲבָדָה וְאִינוֹ מְכַרִּיז עָלֶיהָ עַד שְׂיַחְזִירָהּ לְבַעֲלֶיהָ; לְאַחַר זְמַן, כְּשִׁיעֲשֶׂה תְּשׁוּבָה – אִינוֹ יוֹדֵעַ לְמִי יַחְזִיר. (ד) וְהַאוֹכֵל שֶׁדַּעַן עֲנִיִּים וְיִתּוּמִים וְאֶלְמָנוֹת; אֵלּוֹ בְּנֵי אָדָם אֲמַלְלִין הֵן, וְאִינֶן יְדוּעִין וּמְפָרְסְמִין, וְגוֹלְזִין מַעִיר לְעִיר וְאִין לָהֶם מַכִּיר כְּדִי שְׂיַדַּע שֶׁדַּעַן זֶה שְׁלָמִי הוּא וְיַחְזִירֵנוּ לוֹ. (ה) וְהַמְקַבֵּל שֶׁחָדַל לְהִטּוֹת דִּין – אִינוֹ יוֹדֵעַ עַד הֵיכֵן הִגִּיעָה הַטְּיָה זֶה וְכַמָּה הוּא כֹּתֵה כְּדִי שְׂיַחְזִיר, שֶׁהַדְּבָר יֵשׁ לוֹ רַגְלִים. וְעוֹד, שֶׁהוּא מְחַזֵּק יַד זֶה וּמְחַטֵּיא אוֹתוֹ.

הנראים כאין בהם חטא

ד וּמִהֵן חֲמִשָּׁה – הַעוֹשֶׂה אוֹתָן אִין חֲזַקְתּוֹ לְשׁוֹב מִהֵן, לְפִי שֶׁהֵן דְּבָרִים קָלִים בְּעֵינֵי רַב הָאָדָם, וְנִמְצָא חוֹטֵא, וְהוּא יְדַמֵּה שְׂאִין זֶה חָטָא, וְאֵלּוֹ הֵן: (א) הַאוֹכֵל מִסֵּעוּדָה שְׂאִינָה מִסִּפְקַת לְבַעֲלֶיהָ, שֶׁזֶה אֲבָק גִּזְלִי, וְהוּא מְדַמֵּה שְׁלֵא חָטָא, וְיֹאמֵר: כְּלוּם אֶכְלֵתִי אֶלֶּא בְּרִשׁוֹתָן? (ב) וְהַמְשַׁתְּמֵשׁ בַּעֲבוּטוֹ שְׁלַעֲנִי, שֶׁהַעֲבוּט שְׁלַעֲנִי אִינוֹ אֶלֶּא כְּגוֹן קָרְדָם וּמְחַרְשָׁה, וְיֹאמֵר בְּלִבּוֹ: אִינֶן חֲסֵרִים, וְהָרִי לֹא גִזְלֵתִי אוֹתוֹ. (ג) וְהַמְסַתְּפֵל בְּעֵרִיּוֹת, מַעֲלָה עַל דַּעְתּוֹ שְׂאִין בְּכֶף כְּלוּם, שֶׁהוּא אוֹמֵר: וְכִי בַעֲלֵתִי אוֹ קִרְבֵּתִי? וְהוּא אִינוֹ יוֹדֵעַ שְׂרָאִית הַעֵינִים עוֹוֹן גְּדוֹל, שֶׁהִיא גּוֹרְמַת לְגוֹפֵן שְׁלַעֲרִיּוֹת, שֶׁנֶּאֱמַר: "וְלֹא תִתּוֹרוּ אֶחָרִי לְכַבֵּס וְאֶחָרִי עֵינֵיכֶם" (במדבר טו, לט). (ד) וְהַמְתַּכְּבֵּד בְּקִלּוֹן חֲבָרוֹ, אוֹמֵר בְּלִבּוֹ שְׂאִינוֹ חָטָא, לְפִי שְׂאִין חֲבָרוֹ עוֹמֵד, וְלֹא הִגִּיעָה לוֹ בִּשְׁתִּי וְלֹא בִּישׁוֹ, אֶלֶּא עֵרַף מַעֲשֵׂיו הַטּוֹבִים וְחִמְתּוֹ לְמוֹל מַעֲשֶׂה חֲבָרוֹ אוֹ חִמְתּוֹ, כְּדִי שְׂיִרְאֶה מְפֻלְלָן שֶׁהוּא מְכַבֵּד וְחֲבָרוֹ בְּזוּי. (ה) וְהַחֹשֵׁד כְּשֵׁרִים, אוֹמֵר בְּלִבּוֹ שְׂאִינוֹ חָטָא, לְפִי שֶׁהוּא אוֹמֵר: מָה עָשִׂיתִי לוֹ, וְכִי יֵשׁ שָׁם אֶלֶּא חָשֵׁד שְׂמָא עָשָׂה אוֹ לֹא עָשָׂה? וְהוּא אִינוֹ יוֹדֵעַ שֶׁזֶה עוֹוֹן, שְׂמֵשִׁים אָדָם כְּשֶׁר בְּדַעְתּוֹ כְּבַעַל עֲבֵרוֹת.

דעות רעות – פרישתן קשה

ה וּמִהֵן חֲמִשָּׁה דְּבָרִים – הַעוֹשֶׂה אוֹתָן יִמְשֹׁף אֶחָרֵיהֶן תָּמִיד, וְהֵן קָשִׁין לְפָרֵשׁ מִהֵן, לְפִיכֶף צָרִיף אָדָם לְהַזְהֵר מִהֵן שְׂמָא

ג (ב) הַחּוֹלֵק עִם הַגֵּבֶב – הַקּוֹנֵה מִמֶּנּוּ אֵת הַחִפְצִים הַגְּנוּבִים (גנבה ה, א). שֶׁהוּא מְחַזֵּק יַד הַגֵּבֶב וּמְחַטֵּיא אוֹתוֹ – וְגוֹרֵם לוֹ לְגַנוֹב עוֹד, וְעוֹבֵר עַל "וּלְפָנַי עוֹר לֹא תִתֵּן מִכְשׁוֹל" (גנבה ה, א; גזלה ואברה ה, א). (ד) שֶׁדַּעַן עֲנִיִּים – גֹּדֵלֵת נִכְסֵי עֲנִיִּים. אֲמַלְלִין – אוֹמְלִילִים. (ה) לְהִטּוֹת דִּין – לְשַׁנוֹת אֵת הַדִּין בַּמִּשְׁפָּט לְטוֹבַת מִי שְׁנוֹתָן שׁוֹחֵד. כַּמָּה הוּא כֹּתֵה – לְהִטּוֹת אֵת לְבוֹ עַד שְׂאִינוֹ יוֹכֵל לְרִאוֹת אֵת הָאִמֵּת. שֶׁהַדְּבָר יֵשׁ לוֹ רַגְלִים – הַשְּׁפַעַת הַשׁוֹחֵד אֲרוֹכַת טוֹרַח (פה"מ נדירות ט, ב).

ד (א) מִסֵּעוּדָה שְׂאִינָה מִסִּפְקַת לְבַעֲלֶיהָ – שֶׁהַעֲנִי מִזְמִינוֹ לְאִכּוֹל מִתּוֹךְ בּוֹשָׁה, וְהָאֲרוּחָה אִינָה מִסִּפְקָה אֶף לְעֵנִי. אֲבָק גִּזְלִי – שְׂאִין הַעֲנִי רוֹצֵה לְתַתּוֹ מִמֵּאִכּוֹ, וְרַק נִלְאֵץ לְעִשׂוֹת כֵּן. (ב) הַמְשַׁתְּמֵשׁ בַּעֲבוּטוֹ שְׁלַעֲנִי – חִינָם. שֶׁמִּשְׁתַּמֵּשׁ לְצִרְכּוֹ בַּמִּשְׁכּוֹן ("עֲבוּט") שֶׁנִּטַּל מִן הַלוּוֵה כְּעִירְבוֹן לְפִירְעוֹן חוֹבּוֹ (רֵאָה מְלוּוֵה וְלוּוֵה ג, ח). קָרְדָם – גְּרוֹן. (ג) וְהַמְסַתְּפֵל בְּעֵרִיּוֹת – מִתְבוֹנֵן בְּנִשִּׁים שֶׁאִסוּר לוֹ לְשַׂאת אוֹתָן. (ד) עוֹמֵד – נוֹכַח.

ה דעות רעות – הרגלים רעים הבאים מתפיסות רעות. רכילות – "זה שהוא טוען דברים והולך מזה לזה ואומר: 'כך וכך אמר פלוני', 'כך וכך שמעתי על פלוני'" (דעות ז,ב וראה ביאורנו שם). וְלִשׁוֹן הָרַע – המספר בגנות חברו (שם). וּבַעַל חֲמָה – כעסן. וּבַעַל מַחְשָׁבָה רָעָה – של חטא, והיא עברה בדבר הנכבד ביותר באדם, מהותו ומחשבתו (ראה מו"נ ג,ח "הרהורי עברה קשים מעברה"). וְרַעְיָה כְּסִילִים יְרוּעַ – המתרועע עם הטיפשים הרעים נעשה רע.

יְרַבֵּק בָּהֶן, וְהֵן בְּלֹץ דְּעוֹת רְעוֹת עַד מָאד, וְאֵלוּ הֵן: רְכִילוֹת, וְלִשׁוֹן הָרַע, וּבַעַל חֲמָה, וּבַעַל מַחְשָׁבָה רָעָה, וְהַמְתַּחַבֵּר לְרָשָׁע, מַפְנִי שֶׁהוּא לְמַד מִמַּעֲשָׂיו וְהֵם נִרְשָׁמִין בְּלִבּוֹ; הוּא שְׂאֵמֶר שְׁלֵמָה: "וְרַעְיָה כְּסִילִים יְרוּעַ" (משלי יג,ב). וּכְבָר חֲבַרְנֵנוּ בְּהִלְכוֹת דְּעוֹת דְּבָרִים שְׁצָרִיף כָּל אָדָם לְנִהַג בָּהֶן תָּמִיד, קֵל וְחֹמֶר לְבַעַל תְּשׁוּבָה.

ו כָּל אֵלוּ הַדְּבָרִים וְכִיּוֹצֵא בָּהֶן – אֵף עַל פִּי שְׂמַעְכֶּבִין אֶת הַתְּשׁוּבָה, אֵינָן מוֹנְעִין אֶת הַתְּשׁוּבָה; אֵלָּא אִם עָשָׂה אָדָם תְּשׁוּבָה מִהֵן – הָרִי זֶה בַּעַל תְּשׁוּבָה, וַיֵּשׁ לוֹ חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא.

פְּרָק חֲמִישִׁי

הבחירה והאחריות

חירות בחירת האדם ואחריותו

א הַרְשׁוֹת פִּדּוֹ – לאדם יש יכולת לבחור את מעשיו. שְׂכָתוֹב בְּתוֹרָה – בטעם לגירוש האדם מגן עדן: "וַיֹּאמֶר ה' אֱלֹהִים הֵן הָאָדָם הָיָה פָּאָחַד [מיוחד] מִמֶּנּוּ לְדַעַת טוֹב וָרָע, וְעַתָּה פֶּן יִשְׁלַח יָדוֹ וְלָקַח גִּם מֵעֵץ הַחַיִּים וְאָכַל וַחֲיֵי לְעַלְמִים יִתְפַּרֵּץ וַיֹּאכַל מֵעֵץ הַחַיִּים בַּמַּחֲשָׁבָה שֶׁכֵּן יַחִידָה לְנִצְחָן" (בפרקים רבים במו"נ מתבארים אט אט המשל והחידה). וְאֵינָן לוֹ מִזֵּן שְׁנֵי דוּמָה לוֹ – ואף בעלי חיים מפותחים, כגון הכלב, מאולפים לעשות דברים, אך אינם בעלי בחירה.

ב, גִּלְמֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל – גולם הוא האדם שיש בו מעלות הגיוניות ומידותיות, אך אינן מושלמות ואינן מסודרות כראוי, אלא יש בהן לבול וערוב ומשהו מן החסרון ("מ"מ אבות ה,ו). גוֹזֵר – מחליט. בְּרִיתוֹ – בריאתו. רְאוּי לְהִיְוֹת – מסוגל להיות. צְדִיק כְּמִשָּׁה רַבָּנוּ – במידותיו, אך בכוחותיו השכליים ("חכם"), אין כל אדם יכול להיות כמשה רבנו. בְּיַרְבְּעָם

א רְשׁוֹת כָּל אָדָם נְתוּנָה לוֹ: אִם רָצָה לְהַטּוֹת עַצְמוֹ לְדַרְךָ טוֹבָה וְלִהְיוֹת צְדִיק – הַרְשׁוֹת בְּיָדוֹ; וְאִם רָצָה לְהַטּוֹת עַצְמוֹ לְדַרְךָ רָעָה וְלִהְיוֹת רָשָׁע – הַרְשׁוֹת בְּיָדוֹ. הוּא שְׂכָתוֹב בְּתוֹרָה: "הֵן הָאָדָם הָיָה פָּאָחַד מִמֶּנּוּ לְדַעַת טוֹב וָרָע" (בראשית ג,כב). כְּלוּמָר: הֵן מִיֵּן זֶה שְׁלֹאֲדָם הָיָה אֶחָד בַּעֲוֹלָם, וְאֵינָן לוֹ מִזֵּן שְׁנֵי דוּמָה לוֹ בְּזֶה הַעֲנִיָּן, שְׁיִהָא הוּא מַעֲצָמוֹ בְּדַעַתוֹ וּבְמַחְשַׁבְתּוֹ יוֹדַע הַטּוֹב וְהָרַע, וְעוֹשֶׂה כָּל מַה שֶׁהוּא חֹפֵץ, וְאֵינָן לוֹ מִי שְׁיַעֲכֹב עַל יָדוֹ מִלְּעֲשׂוֹת הַטּוֹב אוֹ הָרַע. וְכִינֵן שְׂכָן הוּא – "פֶּן יִשְׁלַח יָדוֹ..." (שם).

ב, אֵל יַעֲבֵר בְּמַחְשַׁבְתּוֹ דְּבָר זֶה שְׂאוּמְרִים טְפָשִׁי הָאֲמוֹת וְרַב גִּלְמֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, שֶׁהִקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא גּוֹזֵר עַל הָאָדָם מִתַּחֲלַת בְּרִיתוֹ לְהִיְוֹת צְדִיק אוֹ רָשָׁע. אֵינָן הַדְּבָר כֵּן; אֵלָּא כָּל אָדָם וְאָדָם רְאוּי לְהִיְוֹת צְדִיק כְּמִשָּׁה רַבָּנוּ אוֹ רָשָׁע כְּיַרְבְּעָם, אוֹ חֲכָם אוֹ סָכָל, אוֹ רַחֲמָן אוֹ אֲכַזְרִי, אוֹ כִּילִי אוֹ שׁוֹעַ, וְכֵן שְׂאֵר כָּל הַדְּעוֹת.

– שהחטיא את ישראל לעבוד עבודה זרה (מלכים"א יב,כח). רְאוּי לְהִיְוֹת... חֲכָם – כל אדם יכול להיות חכם, יש במעט מאמץ ויש במאמץ רב. סָכָל – טיפש. כִּילִי – קמצן. שׁוֹעַ – נדיב. דְּעוֹת – בשני מובנים: מידות, דפוסי התנהגות, תכונות אופי של האדם (דעות א,א); ותובנות חיים שכליות (ראה מו"נ א,א). שְׁנֵי הַמּוּבְנִים הָאֵלֶּה אַחֲזוּיִם זֶה בְּזֶה, וְתַפְסוֹת הַחַיִּים הוֹפְכוֹת לַתְּכוּנוֹת אופי וְלַחֲפֵךְ, בְּמוֹדַע אוֹ שְׁלֵא בְּמוֹדַע.

ב וְאִין לוּ מִי שִׁיכְפְּהוּ וְלֹא גוֹזֵר עָלָיו, וְלֹא מִי שְׁמוֹשְׁכוּ וְלֹא מִי שִׁיכְפְּהוּ וְלֹא גוֹזֵר עָלָיו, וְלֹא מִי שְׁמוֹשְׁכוּ לְאַחַד מִשְׁנֵי הַדְּרָכִים, אֲלֵא הוּא מַעְצָמוּ וּמִדְעָתוֹ נוֹטֵה לְאִי זֶה דְרָךְ שִׁירְצָה. הוּא שִׁירְמָיָה אוֹמֵר: "מִפִּי עֲלִיּוֹן לֹא תֵצֵא הַרְעוֹת וְהַטּוֹב" (איכה ג, ח), כְּלוֹמֵר: אִין הַבוֹרָא גוֹזֵר עַל הָאָדָם, לֹא לְהִיּוֹת טוֹב וְלֹא לְהִיּוֹת רַע.

ב וְכִינֵן שִׁפְנָן הוּא, נִמְצָא זֶה הַחוּטָא הוּא הַפְסִיד עַל עֲצָמוֹ, וְלִפְיִכְךָ רְאוּי לוֹ לְכַכּוֹת וּלְקוֹנֵן עַל מַה שֶׁעָשָׂה לְנַפְשׁוֹ וּגְמֻלָּה רַעָה. הוּא שִׁפְתוֹב אַחְרֵיוֹ: "מַה יִּתְאוּנֵן אָדָם חִי? יִגְבֵר עַל חֲטָאָו!" (שם ג, ט). וְחֲזַר וְאָמַר: הוֹאִיל וּרְשׁוּתְנוּ בְּיַדְנוּ, וּמִדְעָתְנוּ עֲשִׂינוּ כָּל הַרְעוֹת – רְאוּי לָנוּ לְחֹזֵר בְּתִשׁוּבָה וְלַעֲזֹב רְשָׁעֵנוּ, שֶׁהַרְשׁוֹת עֲתָה בְּיַדְנוּ. הוּא שִׁפְתוֹב אַחְרֵיוֹ: "נִחְפְּשָׂה דְרָכֵינוּ וְנִחְקְרָה, וְנִשׁוּבָה עַד יָי" (שם ג, מ).

ג וְעַקֵר זֶה – עַקֵר גְּדוֹל הוּא, וְהוּא עֲמוּד הַתּוֹרָה וְהַמִּצְוָה, שֶׁנֶּאֱמַר: "רְאֵה נִתְתִּי לְפָנֶיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב, וְאֶת הַמָּוֶת וְאֶת הַרַע" (דברים ל, טו), וְכָתוּב: "רְאֵה אֲנִכִּי נָתַן לְפָנֶיכֶם הַיּוֹם בְּרָכָה וּקְלָלָה" (שם יא, כו), כְּלוֹמֵר שֶׁהַרְשׁוֹת בְּיַדְכֶם, וְכָל שִׁחְפֵץ הָאָדָם לַעֲשׂוֹת מִמַּעֲשֵׂה בְּנֵי הָאָדָם – עוֹשָׂה, בֵּין טוֹבִים בֵּין רָעִים. וּמִפְּנֵי זֶה הֶעֱנִין נְאֻמָּה: "מִי יִתֵּן וְהָיָה לְכַבֵּם זֶה לָהֶם" (שם ה, כה), כְּלוֹמֵר שֶׁאִין הַבוֹרָא כּוֹפֵה בְּנֵי הָאָדָם וְלֹא גוֹזֵר עֲלֵיהֶם לַעֲשׂוֹת טוֹבָה אוֹ רַעָה, אֲלֵא לְכַבֵּם מִסוּר לָהֶם.

משפט צדק מה'

ד אֵלוּ הֵיךְ הָאֵל גוֹזֵר עַל הָאָדָם לְהִיּוֹת צַדִּיק אוֹ רָשָׁע, אוֹ אֵלוּ הֵיךְ שָׁם דָּבָר שְׁמוֹשֵׁף אֶת הָאָדָם בְּעַקֵר תּוֹלְדוֹתוֹ לְדָרְךָ מִן הַדְּרָכִים, אוֹ לְמַדְעָה מִן הַמְדַעוֹת, אוֹ לְדַעָה מִן הַדַּעוֹת, אוֹ לְמַעֲשֵׂה מִן הַמַּעֲשִׂים, כְּמוֹ שְׁבוּדִים מְלַבֵּם הַטְּפָשִׁים הוֹבְרֵי שְׁמִים – הַיֵּאָף הֵיךְ מִצְוָה לָנוּ עַל יְדֵי הַנּוֹבִיאִים 'עֲשֵׂה כְּךָ', וְ'אֵל תַּעֲשֵׂה כְּךָ', 'הִטִּיבוּ דְרָכֵיכֶם', וְ'אֵל תִּלְכוּ אַחֲרַי רְשָׁעֵכֶם', וְהוּא מִתְחַלֵּת בְּרִיתוֹ כְּכָר נִגְזֵר עָלָיו, אוֹ תּוֹלְדוֹתוֹ תִּמְשָׁף אוֹתוֹ לְדָבָר שֶׁאֵי אֶפְשָׁר לוֹ לְזוּז מִמֶּנּוּ? וּמַה מְקוֹם הֵיךְ לְכָל הַתּוֹרָה כְּלָה? וּבִכֵּי זֶה דִּין וְאֵי זֶה מִשְׁפָּט נִפְרַע מִן הַרְשָׁע אוֹ מִשְׁלֵם שְׂכָר לְצַדִּיק? "הַשְּׁפֹט כָּל הָאָרֶץ לֹא יַעֲשֵׂה מִשְׁפָּט?" (בראשית יח, כה).

ד וְאֵל תִּתְמָה וְתֹאמַר: הַיֵּאָף הֵיךְ הָאָדָם עוֹשֵׂה כָּל מַה שִׁיחְפֵץ, וְהָיָה מַעֲשָׂיו מְסוּרִים לוֹ? וְכִי יַעֲשֵׂה בְּעוֹלָם דָּבָר

ב וְלֹא מִי שְׁמוֹשְׁכוּ – כִּי כַּוּוֹנָה הִיא לְמַשִּׁיכָה בַּהֲכַרְחָ, "לְדַבֵּר שְׂאֵי אֶפְשָׁר לוֹ לְזוּז מִמֶּנּוּ" (להלן ד). לְאַחַד מִשְׁנֵי הַדְּרָכִים – הַדְּרָךְ הַטּוֹבָה וְהַדְּרָךְ הַרַעָה. יֵשׁ דְּבָרִים הַמוֹשְׁכִים אֶת הָאָדָם לְדָרְךָ מְסוּיִמָּת, כְּגוֹן חֲבָרִים אוֹ תַאוּת אוֹ תְכּוֹנוֹת אוֹפִי, אֲךָ הוּא יִכּוֹל לְהַתְּגַבֵּר עַל הַמַּשִּׁיכָה הַזֶּה וּלְבַחֵר לְלַכֵּת בְּדָרְךָ הַטּוֹבָה.

ב לְקוֹנֵן – לּוֹמֵר מִילוֹת עֲצֵר. מַה יִּתְאוּנֵן [יצטער] אָדָם חִי, יִגְבֵר עַל חֲטָאָו – הָאָדָם צָרִיךְ לְהַצְטַעַר רַק עַל דְּבָרִים הַתְּלוּיִים בוֹ, וְהֵם מַעֲשָׂיו הַרַעִים, כִּיּוּן שֶׁעֲצֵרוֹ עֲשׂוּי לְזוּזוֹ לְהִיּוֹת אָדָם טוֹב יוֹתֵר. אֲבָל וּדְאִי שֶׁאִין הָאָדָם יִכּוֹל לְהַצְטַעַר עַל מַבְנֵה גּוֹפּוֹ, כְּגוֹן עַל שְׂאִינוֹ גְבוּהַ דִּיו וְכִיצַא בּוֹהַ.

ג לְכַבֵּם – רְצוֹנָה.

ד הֵיךְ שָׁם – הִיחָה. הַמִּילָה 'שָׁם' עַל פִּי הָעִרְבִית. שְׁמוֹשֵׁף – שְׁמוּבִיל בְּכַפִּיָּה. בְּעַקֵר תּוֹלְדוֹתוֹ – מִטְּבַעוֹ הַמוֹלֵד. מַדְעָה – יִדְעָה. דַּעָה – כְּמַבּוּאָר לְעִיל בּוֹ. בּוּדִים – מִמַּצִּיאִים דְּבָרֵי שְׂקָר. הוֹבְרֵי שְׁמִים – אֶסְטְרוֹלוֹגִים, הַסְּבוּרִים שֶׁמַּצֵּב הַכּוֹכָבִים קוֹבַע אֶת מַהֲלַךְ חַיּוֹ שֶׁל הָאָדָם (לִיחֻסּוֹ שֶׁל רַבְּנוֹ לְאֶסְטְרוֹלוֹגִיָּה רֵאָה עֲבוּרָה זֶה, סוֹף פְּרָק י"א).

שלא ברשות קונו ובלא חפצו, והכתוב אומר: "כל אֲשֶׁר חָפֵץ יִי עֲשֶׂה בְּשִׂמְיָם וּבְאֲרָץ" (תהילים קלה,ו) ? – דַּע שֶׁהַכֹּל בְּחֶפְצוֹ יַעֲשֶׂה, וְאֵף עַל פִּי שְׂמֵעֵינוּ מְסוּרִין לָנוּ.

ד' כִּיצַד? כִּשֶׁם שֶׁחָפֵץ הַיּוֹצֵר לְהֵיטֵב הָאֵשׁ וְהָרוּחַ עוֹלִין לְמַעַלָּה, וְהַמַּיִם וְהָאֲרָץ יוֹרְדִין לְמַטָּה, וְהַגְּלָגַל סוֹבֵב בְּעִגּוּל, וְכֵן שָׂאֵר בְּרִיּוֹת הָעוֹלָם לְהֵיטֵב מְנַהֵגֵן שֶׁחָפֵץ בּוֹ – כִּכָּה חָפֵץ לְהֵיטֵב הָאָדָם וְשׂוֹתוֹ בְּיָדוֹ וְכָל מַעֲשָׂיו מְסוּרִין לוֹ, וְלֹא יִהְיֶה לוֹ לֹא כּוֹפֶה וְלֹא מוֹשֵׁף, אֲלֵא הוּא מַעֲצָמוֹ וּבִדְעָתוֹ שֶׁנִּתֵּן לוֹ הָאֵל עוֹשֶׂה כָּל שֶׁהָאָדָם יָכוֹל לַעֲשׂוֹת.

ד' לְפִיכֶף דְּנִין אוֹתוֹ לְפִי מַעֲשָׂיו: אִם עֲשֶׂה טוֹבָה – מְטִיבִין לוֹ; וְאִם עֲשֶׂה רָעָה – מְרַעִין לוֹ. הוּא שֶׁהַנְּבִיא אוֹמֵר: "מִיִּדְכֶם הֵיטָה זֹאת לָכֶם" (מלאכי א,ט; ושם בלא ל'כס), "גַּם הִמָּה בְּחִירוֹ בְּדַרְכֵיהֶם" (ישעיה טו,ג). וּבְעֵנִין זֶה אָמַר שְׁלֹמֹה: "שְׂמַח בְּחֹר בְּיָדוֹתָי... וְדַע כִּי עַל כָּל אֱלֹהִים יִבְיָאֵף הָאֱלֹהִים בְּמִשְׁפָּט" (קהלת יא,ט), כְּלוֹמַר: דַּע שֶׁיֵּשׁ בְּיָדְךָ כֹּחַ לַעֲשׂוֹת, וְעֵתִיד אֲתָה לִתֵּן אֶת הַדִּין.

ידיעת ה'

ה' שְׂמָא תֹאמַר: וְהֲלֹא הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא יוֹדֵעַ כָּל מַה שִׁיְהִיָּה קֹדֶם שִׁיְהִיָּה; יָדַע שְׂנֵה צְדִיק אוֹ רָשָׁע, אוֹ לֹא יָדַע? אִם יָדַע שֶׁהוּא יִהְיֶה צְדִיק – אֵי אֶפְשָׁר שְׁלֹא יִהְיֶה צְדִיק; וְאִם תֹּאמַר שֶׁיָּדַע שִׁיְהִיָּה צְדִיק וְאֶפְשָׁר שִׁיְהִיָּה רָשָׁע – הֲרִי לֹא יָדַע הַדְּבָר עַל בְּרִיו!

ה' דַּע שֶׁתְּשׁוּבַת שְׂאֵלָה זֹו "אֲרַכָּה מֵאָרֶץ מִדָּה וּרְחֹכָה מִנִּי יָם" (איוב יא,ט), וְכַמָּה עֲקָרִים גְּדוּלִים וְהַרְרִים רְמִים תְּלוּיִים בָּהּ. אֲבָל צְרִיף אֲתָה לִידַע וּלְהִבִּין בְּדָבָר זֶה שְׂאֵנִי אוֹמֵר.

ה' כָּבֵר בְּאָרְנוּ בְּפָרֶק שְׁנֵי מַהֲלָכוֹת יְסוּדֵי הַתּוֹרָה (הלכה י) שֶׁהַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא אֵינּוּ יוֹדֵעַ בְּדַעַה שֶׁהִיא חוּץ מִמֶּנּוּ, כְּבִנֵי אָדָם שֶׁהֵן וְדַעְתָּן שְׁנַיִם, אֲלֵא הוּא יִתְבָּרֵךְ שְׂמֹ, וְדַעְתּוֹ – אֲחָד, וְאֵין דַּעְתּוֹ שְׁלֹאֲדָם יְכוֹלָה לְהַשִּׁיג דְּבָר זֶה עַל בְּרִיו. וְכִשֶׁם שְׂאֵין כֹּחַ בְּאָדָם לְהַשִּׁיג וּלְמַצֵּא אֲמַתַּת הַבּוֹרָא, שְׂנַאֲמַר: "כִּי לֹא יִרְאֵנִי הָאָדָם וְחַי" (שמות לג,כ), כִּף אֵין כֹּחַ בְּאָדָם לְהַשִּׁיג וּלְמַצֵּא דַעְתּוֹ שְׁלַבּוֹרָא. הוּא שֶׁהַנְּבִיא אוֹמֵר: "כִּי לֹא מַחְשְׁבוֹתַי מַחְשְׁבוֹתֵיכֶם, וְלֹא דְרָכֵיכֶם דְּרָכֵי, נְאֻם יי" (ישעיה נה,ח). וְכִינֵן שְׂפֵן הוּא – אֵין בְּנוֹ כֹּחַ לִידַע הַיָּאֵף יָדַע הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא כָּל הַבְּרוּאִים וּמַעֲשֵׂיהֶם.

ד' חֶפְצוֹ – רְצוֹנוֹ.

ד' הַיּוֹצֵר – הַקַּב"ה. וְהַגְּלָגַל – לְפִי מוֹשְׁגֵי הָאֶסְטְרוֹנוֹמִיָּה הָעֵתִיקָה, גַּרְם שְׂמִימֵי שְׂקוּף הַמְּנִיעַ אֶת מַעֲרַכַת הַשָּׁמַיִם (ראה יסודי התורה ג,א).

ה' עַל בְּרִיו – לֵאמַתּוֹ, בְּשַׁלְמוֹתוֹ.

ה' כָּבֵר בְּאָרְנוּ – הַרְמַב"ם עוֹקֵר אֶת הַשְּׂאֵלָה מִיְסוּדָה וְאוֹמֵר שֶׁשְּׂאֵלוֹת בְּנֵי הָאָדָם יְסוּדֵן בְּכוֹרוֹת בְּמוֹשְׁגֵי הָאֱלֹהוֹת. בְּנֵי אָדָם שׂוֹאֲלִים עַל יְדִיעַת ה' מִתּוֹךְ הַשְּׂוֹאָה לִידִיעַת הָאָדָם, אֲבָל מוֹשֵׁג זֶה אֵינּוּ קָיִים בְּקֶשֶׁר לֹא. מְרַכִּיבֵי הַמַּצִּיאוֹתִיִּים שֶׁל הַתִּיאוֹר 'הָאָדָם יוֹדַע' הֵם שְׁנַיִם, הָאָדָם וְהַיְדִיעָה, וְאֵילוֹ ה' הוּא אֲחָד, וְנִמְצָא שִׁדְעָתוֹ הִיא חֶלֶק מִמֶּנּוּ. לְכֵן, כִּשֶׁם שְׂאֵין הָאָדָם מְבִין אֶת ה' לֵאמַתּוֹ, הוּא אֵינּוּ מְסוּגֵל לְהִבִּין אֶת אוֹפֵן יְדִיעָתוֹ. אֲמַתַּת הַבּוֹרָא – מַהוֹתוֹ.

ה, קבלת הדת – המסורת.

ה, אַבְל גַּדַע בְּלֹא סִפְק שְׁמַעְשָׁה הָאָדָם בְּיַד הָאָדָם, וְאִין הַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא מוֹשְׁכוֹ וְלֹא גּוֹזֵר עָלָיו, לֹא לַעֲשׂוֹת כָּךְ וְלֹא שְׁלֹא לַעֲשׂוֹת כָּךְ. וְלֹא מִפְּנֵי קַבְלַת הַדֵּת בְּלִבְד גַּדַע דְּכַר זֶה, אֲלֵא בְּרָאוּת בְּרוּרוֹת מִדְּבָרֵי הַחֲכָמָה. וּמִפְּנֵי זֶה נֶאֱמַר בְּנִבְוָאָה שְׁדִּינִין אֶת הָאָדָם עַל כָּל מַעֲשָׂיו כְּפִי מַעֲשָׂיו, אִם טוֹב וְאִם רַע. וְזֶה הָעֵקֶר שֶׁכָּל דְּבָרֵי הַנְּבִוָּאָה תְּלוּיִין בּוֹ.

פֶּרֶק שְׁשִׁי

ביאור הבחירה במקרא

הקשיים במקרא

א, פְּסוּקִים הַרְבֵּה יֵשׁ בַּתּוֹרָה וּבְדָבָרֵי הַנְּבִיאִים שֶׁהֵן נִרְאִין כְּסוּתְרִין עֵקֶר זֶה, וְנִכְשְׁלִין בְּהֵן רַב הָאָדָם, וְיַעֲלֶה עַל דַּעְתָּן מִהֵן שֶׁהַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא גּוֹזֵר עַל הָאָדָם לַעֲשׂוֹת טוֹבָה אוֹ רַעָה, וְשֶׁאִין לְבוֹ שְׁלֹאָדָם מְסוּר לוֹ לְהַטּוֹתוֹ לְכָל אֲשֶׁר יִרְצֶה. וְהַרְיֵי מְבָאָר עֵקֶר גְּדוּל, שְׁמַמְנוֹ תַּדַע פְּרוּשׁ כָּל אוֹתָן הַפְּסוּקִים.

עונשו של החוטא

א, בְּזִמְן שְׁאָדָם אֶחָד חוֹטֵא אוֹ אֲנָשֵׁי מְדִינָה חוֹטְאִין, וְעוֹשֶׂה הַחוֹטֵא חֲטָא שְׁעָשָׂה מְדַעְתּוֹ וּבְרָצוֹנוֹ, כְּמוֹ שֶׁהוֹדַעְנוּ – רְאוּי לְהַפְרַע מִמְּנוֹ, וְהַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא יוֹדַע הַיֵּאָף יַפְרַע. יֵשׁ חֲטָא שֶׁהַדִּין נוֹתֵן שְׁנַפְרָעִין מִמְּנוֹ עַל חֲטָאוֹ בְּעוֹלָם הַזֶּה, בְּגוֹפוֹ אוֹ בְּמִמּוֹנוֹ אוֹ בְּכַנְיֵוֹ הַקְּטָנִים; שְׁכַנְיֵוֹ שְׁלֹאָדָם הַקְּטָנִים, שְׁאִין בְּהֵן דַּעַת וְלֹא הַגִּיעֵוֹ לְכָלֵל מְצוּוֹת, כְּקַנְיָנוֹ הֵן; כְּתוּב: "אִישׁ בְּחֲטָאוֹ יוֹמֵת" (מלכים ב' יד, ו; בדברים כד, טז; יקמתו) – עַד שֶׁיַּעֲשֶׂה אִישׁ.

א, וְיֵשׁ חֲטָא שֶׁהַדִּין נוֹתֵן שְׁנַפְרָעִין מִמְּנוֹ לְעוֹלָם הַבָּא, וְאִין עוֹבֵר עָלָיו שׁוּם נִזְק בְּעוֹלָם הַזֶּה; וְיֵשׁ חֲטָא שְׁנַפְרָעִין מִמְּנוֹ עָלָיו בְּעוֹלָם הַזֶּה וְלְעוֹלָם הַבָּא. ב, בְּמָה דְּבָרִים אֲמֹרִים? בְּזִמְן שֶׁלֹּא עָשָׂה תְּשׁוּבָה. אַבְל אִם עָשָׂה תְּשׁוּבָה – הַתְּשׁוּבָה כְּתָרִים לְפָנֵי הַפְּרָעָנוּת. וְכִשֶּׁם שְׁאָדָם חוֹטֵא בְּרָצוֹנוֹ וּמְדַעְתּוֹ, כָּךְ הוּא עוֹשֶׂה תְּשׁוּבָה בְּרָצוֹנוֹ וּמְדַעְתּוֹ.

עונש שלילת התשובה

ג, וְאֶפְשָׁר שֶׁיִּחְטָא הָאָדָם חֲטָא גְּדוּל אוֹ חֲטָאִים הַרְבֵּה, עַד שֶׁיִּתֵּן הַדִּין לְפָנֵי דִּין הָאֵמֶת, שֶׁיְהִי הַפְּרָעוֹן מִזֶּה הַחוֹטֵא עַל חֲטָאִים אֵלוֹ שְׁעָשָׂה בְּרָצוֹנוֹ וּמְדַעְתּוֹ, שְׁמוֹנְעִין מִמְּנוֹ

א, לְהַפְרַע מִמְּנוֹ – לְשֵׁלֵם לוֹ רַעָה כַּגְּמוּלוֹ. כְּקַנְיָנוֹ הֵן – כְּאִילוֹ בְּעַלּוֹתוֹ, שְׁהוּי הֵם בְּאֲחֵרִיתוֹ, וְלִכֵּן פְּגִיעָה בְּהֵם הִיא בְּגֵדֵר פִּירְעוֹן מִהוֹרִיָּהֶם (ולא נזכר ברמב"ם עניין הברכה "כרוך שפטרני". ראה ק).

ב, כְּתָרִים לְפָנֵי הַפְּרָעָנוּת – כַּמְנוֹעַ הַמוֹנַע אֶת הַפּוֹרְעָנוּת וְהַפְּגִיעִים מִלְּבוֹא עַל הָאָדָם (פ"מ אבות ד, ג).

ג, הַפְּרָעוֹן – הַעוֹנֵשׁ.

השָׁמֵן לֵב וכו' – אטום את לב העם, ואל תתן לעם ישראל להבין, כדי שלא יחזרו בתשובה ויירפאו. הַשֵּׁע – סתום. מְלַעְבִּים – מלעגיגים, ומלגלגים. בְּמִלְאֲכֵי הָאֱלֹהִים – בנביאים (מ"ג ב,ו). מִתְעַתְעִים בְּנִבְאֵיו – "לתת דופי [להטיל ספק ופגם] בדבריהם" (טומאת צרעת טז,ז; ראה גם תלמוד תורה ו,יא).

ג. שְׁנֵאָמַר: "הִבָּה נִתְחַכְמָה לֹא" – היזמה לגזרות על עם ישראל הייתה של פרעה.

ג. שְׁנֵאָמַר – במכת הברד, "וְאִתָּה וְעַבְדֶּיךָ דַּעֲתִי כִי טָרַם תִּירְאוּן [עדיין אינכם יראים] מִפְּנֵי ה' אֱלֹהִים". "וְאוֹלָם בַּעֲבוּר זֹאת הַעֲמַדְתִּיךָ בַּעֲבוּר הַרְאֵתְךָ אֶת כְּחִי, וְלִמְעַן סִפְרִי שְׁמִי בְּכָל הָאָרֶץ".

ג. סִיחוּן לְפִי עֲוֹנוֹת שֶׁהָיוּ לִי – לפני שבאו ישראל בגבולו. וה' הקשה את לבו ויצא להילחם בישראל. הַחֲרִימָם – השמיד אותם.

ג. לְהִתְעִיב – לעשות מעשי תועבה.

הַתְּשׁוּבָה וְאִין מִנִּיחוּן לֹא רְשׁוֹת לְשׁוּב מְרַשְׁעוּ, כְּדִי שְׁיִמּוֹת וְיִאֲבֹד בְּחֻטָּאִים אֱלוֹ שְׁעָשָׂה. הוּא שֶׁהִקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא אוֹמֵר עַל יְדֵי יִשְׁעֵיהֶו: "הַשָּׁמֵן לֵב הָעַם הַזֶּה וְאֶזְנֵי הַכֶּבֶד וְעֵינָיו הִשָּׁע, פֶּן יִרְאֶה בְּעֵינָיו וּבְאֶזְנָיו יִשְׁמַע וּלְכַבּוּ יִבִּין וְשָׁב וְרָפָא לוֹ" (ישעיה ו,י). וְכֵן הוּא אוֹמֵר: "וַיְהִי מִלְּעֵבִים בְּמִלְאֲכֵי הָאֱלֹהִים, וּבוֹזִים דְּבָרָיו, וּמִתְעַתְעִים בְּנִבְאֵיו, עַד עֲלוֹת חֲמַת יי בְּעַמּוֹ עַד לְאִין מְרַפָּא" (דברי הימים ב לו,טז), כְּלוֹמַר: חֻטְאוֹ בְּרִצּוֹנָם, וְהִרְבּוּ לְפִשְׁעוֹ, עַד שֶׁנִּתְחַיְבוּ לְמַנַּע מִהֵן הַתְּשׁוּבָה, שֶׁהִיא הַמְרַפָּא.

ג. לְפִיכָךְ כְּתוּב בַּתּוֹרָה: "וְאֲנִי אֲחֻזֵּק אֶת לֵב פְּרַעֲה" (שמות ד,כא; ושם: אֶת לְבוֹ) – לְפִי שֶׁחֻטָּא מַעֲצָמוֹ תַּחֲלָה, וְהִרַע לְיִשְׂרָאֵל הַגֵּרִים בְּאַרְצוֹ, שְׁנֵאָמַר: "הִבָּה נִתְחַכְמָה לֹא" (שם א,י), נִתֵּן הַדִּין לְמַנַּע מִמֶּנּוּ הַתְּשׁוּבָה עַד שֶׁנִּפְרָעִין מִמֶּנּוּ, וּלְפִיכָךְ חֻזַּק הַקְּדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת לְבוֹ.

ג. וְלָמָּה הָיָה שׁוֹלַח לוֹ בְּיַד מִשָּׁה, וְאוֹמֵר לוֹ 'שְׁלַח', וַעֲשֵׂה תְשׁוּבָה, וְכִבֵּר אָמַר לוֹ הַקְּדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא שֶׁ'אִין אִתָּה מִשְׁלַח', שְׁנֵאָמַר: "וְאִתָּה וְעַבְדֶּיךָ דַּעֲתִי..." (שם ט,ל), "וְאוֹלָם בַּעֲבוּר זֹאת הַעֲמַדְתִּיךָ" (שם ט,טז)? כְּדִי לְהוֹדִיעַ לְכָאִי הַעוֹלָם שֶׁבּוֹזֵמן שְׁמוֹנֵעַ הַקְּדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא הַתְּשׁוּבָה לְחוּטָא, אִינוֹ יְכוּל לְשׁוּב, אֲלָא יְמוֹת בְּרַשְׁעוֹ שְׁעָשָׂה בַּתַּחֲלָה בְּרִצּוֹנוֹ.

ג. וְכֵן סִיחוּן – לְפִי עֲוֹנוֹת שֶׁהָיוּ לוֹ נִתְחַיְבוּ לְמַנַּעוֹ הַתְּשׁוּבָה, שְׁנֵאָמַר: "כִּי הִקְשָׁה יי אֱלֹהֵיךָ אֶת רוּחוֹ וְאָמַן אֶת לְבָבוֹ" (דברים ב,ל). וְכֵן הִפְנַעְנִיִים – לְפִי תוֹעֲבוֹתֶיךָ, מִנַּע מִהֵן הַתְּשׁוּבָה עַד שֶׁעָשׂוּ מִלְחָמָה עִם יִשְׂרָאֵל, שְׁנֵאָמַר: "כִּי מֵאֵת יי הָיְתָה לְחֻזַּק אֶת לְבָם לְקִרְאֵת הַמִּלְחָמָה אֶת יִשְׂרָאֵל, לְמַעַן הַחֲרִימָם" (יהושע יא,כ). וְכֵן יִשְׂרָאֵל בִּימֵי אֱלִיהוֹ – לְפִי שֶׁהִרְבּוּ לְפִשְׁעוֹ, מִנַּע מֵאוֹתָן הַמְרַבִּים תְּשׁוּבָה, שְׁנֵאָמַר: "וְאִתָּה הִסַּבְתָּ אֶת לְבָם אַחֲרֵינִית" (מלכים א יח,לז), כְּלוֹמַר מִנַּעֲתָ מִהֵן הַתְּשׁוּבָה.

ג. נִמְצְאָתָ אוֹמֵר שֶׁאִין הָאֵל גָּזַר עַל פְּרַעֲה לְהִרַע לְיִשְׂרָאֵל, וְלֹא עַל סִיחוּן לְחֻטָּא בְּאַרְצוֹ, וְלֹא עַל הִפְנַעְנִיִים לְהִתְעִיב, וְלֹא עַל יִשְׂרָאֵל לְעַבֵּד עֲבוּדָה זָרָה – אֲלָא כָּלָן חֻטְאוֹ מַעֲצָמוֹן, וְכָלָן נִתְחַיְבוּ לְמַנַּע מִהֵן הַתְּשׁוּבָה.

סיוע ה'

ד וּבְעֵינֵינוּ זֶה שׁוֹאֲלִין הַנְּבִיאִים וְהַצְּדִיקִים בַּתְּפִלוֹתֵיהֶן מִי לְעֹזְרָם עַל דְּרָךְ הָאֱמֶת, כְּמוֹ שֶׁאָמַר דָּוִד: "הוֹרֵנִי יי דְּרָכֶךָ" (תהילים כז, יא; פו, יא), כְּלוֹמַר: אֵל יִמְנְעֵנִי חֲטָאֵי דְרָךְ הָאֱמֶת, שֶׁמִּמֶּנָּה אֲדַע דְּרָכֶיךָ וְיִחַד שְׁמֶךָ. וְכֵן זֶה שֶׁאָמַר: "וְרוּחַ נְדִיבָה תִסְמְכֵנִי" (שם נא, יד), כְּלוֹמַר: תְּנִיחַ רוּחִי לְעֲשׂוֹת חֲפָצָה*, וְאַל יִגְרַמוּ לִי חֲטָאֵי לְמַנְעֵנִי הַתְּשׁוּבָה, אֲלֵא תִהְיֶה הַרְשׁוּת בְּיַדִּי עַד שֶׁאֲחַזֵּר וְאֶבִּין, וְאֲדַע דְּרָךְ הָאֱמֶת. וְעַל דְּרָךְ זֶה כָּל הַדּוּמָה לְפִסּוּקִים אֲלוֹ.

ה וּמָה הוּא זֶה שֶׁאָמַר דָּוִד: "טוֹב וְיִשָּׁר יי, עַל כֵּן יוֹרָה חֲטָאִים בְּדַרְךְךָ, יְדַרְךְ עֲנוּיִם בְּמִשְׁפָּט וְלִמַּד עֲנוּיִם דְּרָכֶיךָ" (תהילים כה, ח-ט) ? זֶה שֶׁשָּׁלַח לָהֶן נְבִיאִים, מוֹדִיעִים לָהֶם דְּרָכֵי יי וּמְחַזְרִין אוֹתָן בַּתְּשׁוּבָה. וְעוֹד, שֶׁנִּתְּנָן בְּהֶם כַּח לְלַמַּד וְלְהַבִּין; שֶׁמִּדָּה זֶה בְּכָל אָדָם: שֶׁכָּל זְמַן שֶׁהוּא נִמְשָׁךְ בְּדַרְכֵי הַחֲכָמָה וְהַצְּדִיק – מִתְאַוֶּה לָהֶן וְרוֹדֵף אוֹתָן. וְהוּא שֶׁאָמַר וְחֲכָמִים: כָּא לְטָהַר – מְסִיעֵין אוֹתוֹ; כְּלוֹמַר: מִצָּא עֲצָמוֹ נִעְזֵר עַל הַדְּבָר.

גזירת הכלל וחירות הפרט

ה וְהֵלֵא כְּתוּב בַּתּוֹרָה: "וְעַבְדוֹם וְעַנּוֹ אֹתָם" (בראשית טו, יג), הֲרִי גִזַּר עַל הַמְּצַרִּים לְעֲשׂוֹת רַע, וְכְּתוּב: "וְקָם הָעָם הַזֶּה וְזָנָה אַחֲרָי אֱלֹהֵי גֹבַר הָאֶרֶץ" (דברים לא, טו), הֲרִי גִזַּר עַל יִשְׂרָאֵל לְעַבְדוֹ עַבְדוּת זָרָה – וְלָמָּה נִפְרַע מֵהֶן? לְפִי שֶׁלֹּא גִזַּר עַל אִישׁ פְּלוּנִי הַיְדוּעֵ שִׁיְהִיָּה הוּא הַזּוֹנֶה, אֲלֵא כָּל אֶחָד וְאֶחָד מֵאוֹתָן הַזּוֹנִין שֶׁעַבְדוּ עַבְדוּת זָרָה, אֵלּוּ לֹא רָצָה לְעַבֵּד לֹא הָיָה עוֹבֵד; וְלֹא הוֹדִיעוּ הַבוֹרָא אֲלֵא מְנַהֵגוּ שְׁלֻעוֹלָם. הֵא לָמָּה זֶה דוּמָה? לְאוֹמַר 'הָעָם הַזֶּה יִהְיֶה בְּהֶן צְדִיקִים וְרָשָׁעִים'. לֹא מִפְּנֵי זֶה יֵאמַר הַרְשָׁע: כִּכֵּר נִגְזַר עָלָיו שִׁיְהִיָּה רָשָׁע, מִפְּנֵי שֶׁהוֹדִיעַ הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא לְמַשָּׂה שִׁיְהִיָּה רָשָׁעִים בְּיִשְׂרָאֵל, כְּעֵינֵינוּ שֶׁנֶּאֱמַר: "כִּי לֹא יִחַדֵּל אֲבִיוֹן מִקְרַב הָאֶרֶץ" (שם טו, יא).

ה וְכֵן הַמְּצַרִּים – כָּל אֶחָד וְאֶחָד מֵאוֹתָן הַמְּצַרִּים וְהַמְרַעִים לְיִשְׂרָאֵל, אֵלּוּ לֹא רָצָה לְהִרְעוֹ לָהֶן, הַרְשׁוּת בְּיָדוֹ; שֶׁלֹּא גִזַּר עַל אִישׁ יְדוּעֵ, אֲלֵא הוֹדִיעוֹ שֶׁסּוֹף זָרָעוֹ לְהִשְׁתַּעַבֵּד בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם. וְכִכֵּר אֲמַרְנוּ (לעיל ה, ה) שֶׁאִין כַּח בְּאָדָם לִידַע הֵיאָף יַדַּע הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא דְּבָרִים שֶׁעֲתִידִין לְהִיּוֹת.

ד שׁוֹאֲלִין – מִבְּקָשִׁים. יְחִיד שְׁמֶךָ – שֶׁה' אֶחָד, בְּמוֹבֵן הַעֲמוּק וְהַמְיוֹחַד שֶׁל הַמוֹשָׁג (יסודי הַתּוֹרָה פֶּרֶק א). תְּנִיחַ רוּחִי לְעֲשׂוֹת חֲפָצָה – שֶׁחֲפָצוֹ הָאֱמֶתִי שֶׁל הָאָדָם עֲשִׂית הַמְצוּת וּבִקְשַׁת הַנְּצִחַ, וְהִיצֵר הָרַע שֶׁבָאָדָם אוֹנֵס אוֹתוֹ לְבַטֵּל מְצוּה אוֹ לְעֲשׂוֹת עֲבָרָה (גִּירוּשִׁין ב, ב). חֲפָצָה* – בְּכ"י ק': חֲפָצֶיךָ.

ה מְסִיעֵין אוֹתוֹ – לֹא שֶׁה' מוֹלִיךְ אוֹתוֹ בַּתְּשׁוּבָתוֹ אֲלֵא שֶׁה' (בְּאֲמִצְעוֹת מְלֹאכֵי, שֶׁהֵם כּוֹחוֹת הַמְצִיאוֹת, שֶׁהֵרִי "מְסִיעֵין" לְשׁוֹן רַבִּים) מְסִיר מִפְּנֵי הָאָדָם אֶת הַמְּכַשׁוֹלִים (כְּגוֹן מַחְלוֹת) הַמוֹנְעִים אֶת תְּשׁוּבָתוֹ (להלן ט, א; פה"מ סנהדרין י, א; מו"נ ב, ב). וְנִקְטוּ חֲכָמִים לְשׁוֹן מְסִיעֵ, לֹמַר לֵךְ שְׁעִיקָר הַפְּעוּלָה נְעִשִׂית עַל יַדִּי הָאָדָם. וְהַבְּהִיר רַבְּנוּ: כְּלוֹמַר יִמְצָא עֲצָמוֹ נִעְזֵר עַל הַדְּבָר (לְשׁוֹן מְסִיעֵ דְּבַר שֶׁאִינוֹ מְהוּת: "וּמְסִיעֵ אִינוֹ חַיִּב כְּלוֹם" – שַׁבַּת א, טז; "שֶׁחֲמִסִּיעֵ אִין מְשַׁנְחִין עֲלֵיו" – בִּיאַת הַמְּקַדֵּשׁ ה, יח; "וּמְסִיעֵ אִין כּוֹ מִמֶּשׁ" – מְשַׁכֵּב וּמוֹשֵׁב ז, ז).

ה כְּתוּב בַּתּוֹרָה – בְּנִבְוֹת אֲבֵרָה אֲבִינוֹ שֶׁאָמַר לוֹ הַקִּבָּה עַל עֵתִיד צִאצְאִיו: "יַדַּע תְּדַע כִּי גַר יִהְיֶה וְיִרְצֶךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם [בְּמִצְרַיִם], וְעַבְדוֹם [הַמְּצַרִּים] וְעַנּוֹ אֹתָם אֶרְבַּע מְאוֹת שָׁנָה. וְגַם אֶת הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ דָן אֲנִכִּי". וְכְּתוּב – בְּנִבְוֹתָה עַל עֵתִיד הַנֶּעַם לְאַחַר מוֹת מִשָּׁה: "וְקָם הָעָם הַזֶּה וְזָנָה אַחֲרָי אֱלֹהֵי גֹבַר הָאֶרֶץ אֲשֶׁר הוּא כָּא שְׁמָה בְּקִרְבוֹ [בְּאֶרֶץ כְּנַעַן]... וְתָרָה אִפְּסֵי כּוֹ בְּיוֹם הַהוּא וְעוֹבְדֵתִים וְהִסְתַּרְתִּי מִפְּנֵי מִקֵּהם וְהָיָה לְאֹכֵל וּמִצְאָהוּ רַעוֹת רַבּוֹת וְצָרוֹת". מְנַהֵגוּ שְׁלֻעוֹלָם – טַבְעוֹ שֶׁל עוֹלָם. כִּי לֹא יִחַדֵּל אֲבִיוֹן מִקְרַב הָאֶרֶץ – תְּמִיד יִהְיֶה אֲבִיוֹנִים בְּעוֹלָם, שֶׁלֹּא יִהְיוּ הַבְּרִיּוֹת שׁוּיִם בְּעוֹשֶׂרִם, אֲךָ אִין זֶה מַחֲיִיב שְׁדוּקָא אָדָם מְסוּיִם יִהְיֶה עֵינִי.

פֶּרֶק שְׁבִיעִי

3

נחיצות התשובה ומעלתה

תשובה בכל עת

א הוֹאִיל וּרְשׁוֹת כָּל אָדָם נְתוּנָה לוֹ, כְּמוֹ שֶׁבְּאַרְנוֹ (לעיל ה,א), – יִשְׁתַּדֵּל אָדָם לַעֲשׂוֹת תְּשׁוּבָה וְלִנְעַר כְּפִיו מִחֻטְאָיו, כְּדִי שִׁימּוֹת וְהוּא בְּעַל תְּשׁוּבָה, כְּדִי שִׁיזְכֶּה לְחַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא.

ב לַעֲוֹלָם יִרְאֶה אָדָם אֶת עֲצָמוֹ כְּאִלוֹ הוּא נוֹטֶה לְמוֹת, וְשָׂמָּה יָמוֹת בְּשַׁעֲתוֹ, וְנִמְצָא עוֹמֵד בְּחֻטְאָיו. לְפִיכָךְ יֵשׁוּב מִחֻטְאָיו מִיָּד, וְלֹא יֵאמַר: כִּשְׂאֲזָקִין אֲשׁוּב, שְׂמָא יָמוֹת קָדְמִי שִׁיזְקִין. הוּא שֶׁשְׁלֵמָה אוֹמֵר בְּחֻכְמָתוֹ: "בְּכָל עֵת יִהְיֶה בְּגִדֶיךָ לְבָנִים" (קהלת ט,ח).

תשובה מתפישות רעות

ג וְאֵל תֵּאמַר שְׂאִין הַתְּשׁוּבָה אֵלָּא מֵעֲבֻרוֹת שְׂיִישׁ בְּהֵן מַעֲשֵׂה, כְּגוֹן זְנוּת וְגִזְל וְגִנְבָה; כְּשֵׁם שֶׁצָּרִיךְ אָדָם לְשׁוּב מֵאִלוֹ, כִּף הוּא צָרִיךְ לְחַפֵּשׂ בְּדַעוֹת רַעוֹת שְׂיִישׁ לוֹ וְלְשׁוּב מֵהֵן: מִן הַכַּעַס, וּמִן הָאִיבָה, וּמִן הַקְּנָאָה, וּמִן הַתַּחַרְרוֹת, וּמִן הַהֶתֵּל, וּמִרְדִּיפַת הַמָּמוֹן וְהַכְּבוֹד, וּמִרְדִּיפַת הַמַּאֲכָלוֹת וְכִיּוֹצֵא בְּהֵן – מִן הַכָּל צָרִיךְ לְחַזֵּר בְּתְשׁוּבָה. וְאֵלוֹ הַעֲוֹנוֹת קִשִּׁין מֵאוֹתָן שְׂיִישׁ בְּהֵן מַעֲשֵׂה; שֶׁבְזָמַן שֶׁאָדָם נִשְׁקַע בְּאִלוֹ – קָשָׁה הוּא לְפָרֵשׁ. וְכֵן הוּא אוֹמֵר: "יַעֲזוּב רֶשַׁע דְּרַכּוֹ וְאִישׁ אֲוֹן מִחֻשְׁבְּתָיו" (ישעיה נה,ז).

מעלת התשובה

ד אֵל יִדְמָה בְּעַל תְּשׁוּבָה שֶׁהוּא מִרְחַק מִמַּעֲלַת הַצְּדִיקִים מִפְּנֵי הַעֲוֹנוֹת וְהַחֻטְאוֹת שֶׁעָשָׂה. אִין הַדְּבָר כֵּן, אֵלָּא אֶהוּב וְנַחֲמָד הוּא לְפָנֵי הַבוֹרָא, וְכֵאלוֹ לֹא חֻטָּא מַעוֹלָם. וְלֹא עוֹד אֵלָּא שֶׁשְׂכָרוֹ הַרְבֵּה, שֶׁהֵרִי טַעַם טַעַם הַחֻטָּא וּפְרֵשׁ מִמֶּנּוּ וְכַבֵּשׁ יָצָרוֹ. אֲמָרוּ חֻכְמָיִם: מְקוֹם שֶׁבְּעָלִי תְשׁוּבָה עוֹמְדִין בּוֹ – אִין צְדִיקִים גְּמוּרִין יְכוֹלִין לַעֲמֵד בּוֹ; כְּלוּמַר: מַעֲלָתָן גְּדוּלָה מִמַּעֲלַת אֵלוֹ שֶׁלֹּא חֻטָּאוֹ מַעוֹלָם, מִפְּנֵי שֶׁהֵן כּוֹבְשִׁין יָצָרָן יְתָר מֵהֵן.

ה כָּל הַנְּכִיאיִם פְּלֵן צִוּוּ עַל הַתְּשׁוּבָה, וְאִין יִשְׂרָאֵל נִגְאָלִין אֵלָּא בְּתְשׁוּבָה. וְכִבֵּר הַבְּטִיחָה תּוֹרָה שְׁפוּף יִשְׂרָאֵל לַעֲשׂוֹת תְּשׁוּבָה בְּסוּף גְּלוּתָן, וּמִיָּד הֵן נִגְאָלִין, שֶׁנֶּאֱמַר: "וְהָיָה כִּי יָבֹאוּ עֲלֶיךָ כָּל הַדְּבָרִים... וְשָׁבְתָ עַד יִי אֱלֹהֶיךָ... וְשָׁב יִי אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ וְרַחֲמֶךָ, וְשָׁב וּקְבַצְךָ מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר הִפִּיצְךָ יִי אֱלֹהֶיךָ שְׂמָה" (דברים ל,א-ג).

א וְלִנְעַר כְּפִיו מִחֻטְאָיו – הַיִּדִיִּים הֵן אֲבָרֵי הָעֵשִׂיָּה, וְלִכְּן מֵיִחְסִים אֵלֵיהֶם אֵת מַעֲשָׂיו שֶׁל הָאָדָם (ראַה לְמִשְׁל יוֹנָה ג,ח; תהלים כד,ד). "נִיַּעוֹר הַכַּפִּיִּים" מִהַחֻטָּא מִשְׁמַעוֹת הַתְּנַתְּקוֹת מִמֶּנּוּ.

ב בְּכָל עֵת יִהְיֶה בְּגִדֶיךָ לְבָנִים – מִשֶׁל הוּא: הֵיחָה נִקִּי מִחֻטָּא בְּכָל עֵת.

ג יַעֲזוּב – רֵאָה לְעִיל בִּיאוֹר הַב. וְלְשׁוּב מֵהֵן – לְקִיִּים מִצְנוֹת עֲשֵׂה הַהִידְמוֹת לַה' וְלִלְכַת בְּדַרְכֵי (דַּעוֹת א,ד; א,א). אִיבָה – שְׂנֵאָה. הֶתֵּל – רוּחַ שְׁטוֹת, לִיצְנוּת. קָשָׁה הוּא לְפָרֵשׁ – מִפְּנֵי שֶׁהַהֶרְגֵּל לַעֲשׂוֹת מַעֲשִׂים רַעִים מִתְקַבַּע בְּדַעַתוֹ שֶׁל הָאָדָם כְּמַחֲשֵׁבָה שֶׁקָּשָׁה לַעֲקוֹר אוֹתָהּ, וְלַעֲזוּמַת זֹאת מַעֲשֵׂה רַע חַד פַּעֲמֵי אֲפִשֶׁר לְהַפְסִיק שְׁלֵא לַעֲשׂוֹת אוֹתוֹ עוֹד. מִבְּחִינָה זוֹ, "קִשִּׁים הַרוּרִי עֲבָרָה מֵעֲבָרָה" (לְבִיאוֹר, רֵאָה מִרְ"ג ג,ח). וְכֵן הוּא אוֹמֵר: "יַעֲזוּב רֶשַׁע דְּרַכּוֹ [מַעֲשִׂי] וְאִישׁ אֲוֹן [רֶשַׁע] מִחֻשְׁבְּתָיו [תְּפִיסוֹתָיו הַרַעוֹת] וְשָׁב אֵל ה' וְיִרְחַמְהוּ וְאֵל אֱלֹהֵינוּ כִּי יִרְבֶּה לְסִלּוֹחַ".

ה נִגְאָלִין – הַגְּאוּלָּה בְּמוֹבְנָה הַפְּשוּט הִיא חֲזָרָה לְמַעֲמַד הַרַאשׁוֹנִי, הַנִּשְׁבָּב, שֶׁהוּא חֲזָרָה לְאַרְץ, חֲזָרַת מַלְכוּת בֵּית דָּוִד, בְּנִיין הַמְּקַדֵּשׁ וְהַשְּׁבֵט הַמִּשְׁפָּט וְכֵל דִּינֵי הַתּוֹרָה עַל כֵּנִס (מְלִכִים יא,א).

ו¹ גְדוּלָה תְּשׁוּבָה, שְׁמִקְרַבֶת אֶת הָאָדָם לְשִׁכְיָנָה, שְׁנֹאֲמַר: "שׁוּבָה יִשְׂרָאֵל עַד יִי אֱלֹהֶיךָ" (הושע יד, ב), וְנֹאֲמַר: "שָׁבוּ עַדֵי נְאֻם יי" (יואל ב, יב; ושם: נְאֻם יי שָׁבוּ עַדֵי), וְנֹאֲמַר: "אִם תָּשׁוּב יִשְׂרָאֵל נְאֻם יי אֲלֵי תְּשׁוּב" (ירמיה ד, א), כְּלוֹמַר: אִם תִּחְזֹר בְּתְּשׁוּבָה – בִּי תִדְבָּק.

ו² הַתְּשׁוּבָה מְקַרְבֶת אֶת הַרְחֻקִים: אֲמַשׁ הָיָה זֶה שְׁנוּי לִפְנֵי הַמְּקוֹם, מְשַׁקֵּץ וּמְרַחֵק וְתוֹעֵבָה, וְהַיּוֹם הוּא אֶהוּב וְנִחְמָד, קָרוֹב וְיָדִיד. וְכֵן אֵתָּה מוֹצֵא שְׁבִלְשׁוֹן שֶׁהִקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא מְרַחֵק אֶת הַחַטָּאִים – בִּה מְקַרֵב אֶת הַשְּׂבִים, בֵּין יַחֲדֵי בֵּין רַבִּים, שְׁנֹאֲמַר: "וְהָיָה בְּמִקוֹם אֲשֶׁר יֹאמַר לָהֶם לֹא עֲמִי אַתֶּם, יֹאמַר לָהֶם בְּנֵי אֵל חַי" (הושע ב, א), וְנֹאֲמַר בִּיכְנִיָּה בְּרִשְׁעוֹתָיו: "כִּתְּבוּ אֶת הָאִישׁ הַזֶּה עֲרִירִי, גֹּבֵר לֹא יִצְלַח בְּמִיּוֹ" (ירמיה כב, ל), "אִם יִהְיֶה כְּנִיָּהוּ בֶן יְהוּיָקִים מְלֶךְ יְהוּדָה חוֹתֵם עַל יַד יְמִינִי" (שם כב, ד). וְכִינֵן שְׁשֵׁב בְּגִלְתוֹ, נֹאֲמַר בְּזִרְבָּכָל בְּנוֹ: "בַּיּוֹם הַהוּא נְאֻם יי צְבָאוֹת, אֶקְרָא זִרְבָּכָל בֶּן שְׂאֵלִיתֵאל עַבְדִּי נְאֻם יי, וְשִׁמְתִּיךָ כַּחוֹתֵם" (חגי ב, ג).

ז¹ כְּמָה מַעֲלָה מַעֲלַת הַתְּשׁוּבָה: אֲמַשׁ הָיָה זֶה מְבַדֵּל מִי אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, שְׁנֹאֲמַר: "עוֹנֵתֶיכֶם הֵיוּ מְבַדֵּלִים בֵּינְכֶם לְבֵין אֱלֹהֵיכֶם" (ישעיה נט, ב); צוּעַק וְאִינוּ נִעֲנֶה, שְׁנֹאֲמַר: "גַּם כִּי תִרְבוּ תַפְלָה אֵינִי שִׁמְעַ" (שם א, טו); וְעוֹשֶׂה מִצְוֹת וְטוֹרְפִין אוֹתָן בְּפִנְיֹ, שְׁנֹאֲמַר: "מִי בִקֵּשׁ זֹאת מִיְדְּכֶם רְמַס חֲצָרִי" (שם א, יב), "מִי גַם בְּכֶם וְיִסְגֹר דְּלִתֵיכֶם" (מלאכי א, י), "עֲלוֹתֵיכֶם סָפוּ עַל זְבַחֵיכֶם וְאָכְלוּ בִשָּׂר" (ירמיה ז, א).

ז² וְהַיּוֹם הוּא מְדַבֵּק בְּשִׁכְיָנָה, שְׁנֹאֲמַר: "וְאַתֶּם הַדְּבָקִים בְּי אֱלֹהֵיכֶם" (דברים ד, ד); צוּעַק וְנִעֲנֶה מְיָד, שְׁנֹאֲמַר: "וְהָיָה טָרִם יִקְרָאוּ וְאֵינִי אֶעֱנֶה" (ישעיה סה, כד); וְעוֹשֶׂה מִצְוֹת וּמְקַבְּלִין אוֹתָן בְּנִחַת וְשִׁמְחָה, שְׁנֹאֲמַר: "כִּי כִבֹּר רִצְהָ הָאֱלֹהִים אֶת מַעֲשֵׂיךָ" (קהלת ט, ט). וְלֹא עוֹד, אֶלָּא שְׁמִתָּאוּיִם לָהֶם, שְׁנֹאֲמַר: "וְעַרְכָּה לִי מִנְחַת יְהוּדָה וִירוּשָׁלַם כִּימֵי עוֹלָם וְכִשְׁנֵים קִדְמִנִית" (מלאכי ג, ד).

הונאת בעל תשובה

ח¹ בְּעֲלֵי תְּשׁוּבָה – דְּרָכֶם לְהֵיוֹת שְׁפִלִים וְעַנּוּיִם בְּיֹתֵר: אִם חָרְפוּ אוֹתָן הַפְּסִילִים בְּמַעֲשֵׂיהֶם הָרָאוּשִׁנִים, וְאָמְרוּ לָהֶם 'אֲמַשׁ הָיִיתָ עוֹשֶׂה כָּךְ וְכָךְ', וְאֲמַשׁ הָיִיתָ אוֹמֵר כָּךְ וְכָךְ – אֵל יִרְגִּישׁוּ לָהֶן, אֶלָּא שׁוֹמְעִין וְשִׁמְחִים, וְיוֹדְעִים שֶׁזוֹ זְכוּת לָהֶם, וְשִׁפְלֵ זְמַן שֶׁהֵם בּוֹשִׁים מְמַעֲשֵׂיהֶם שֶׁעָבְרוּ וְנִכְלָמִים מֵהֶן –

ו¹ שְׁכִינָה – הַשְּׂגַחַת ה' (מ"ג א, כה).

ו² שְׁנוּי – שְׁנוּא. מְשַׁקֵּץ – מֵאוֹס. הַחַטָּאִים – הַרְגִּילִים לַחַטּוֹא. עֲרִירִי – בְּלֹא בָנִים. "חַי אֲנִי נְאֻם ה' כִּי אִם יִהְיֶה כְּנִיָּהוּ בֶן יְהוּיָקִים מְלֶךְ יְהוּדָה חוֹתֵם עַל יַד יְמִינִי, גַּם אִם יִהְיֶה כַּטְּבַעַת שְׁחוֹתֵמִים בְּה, שֶׁאִין מְסִירִים אוֹתָהּ מִן הַיָּד" כִּי מְשֵׁם אֶתְקַנֵּךְ [אַנְתָּךְ אוֹתָךְ]. "בְּזִרְבָּכָל בְּנוֹ – מִכֵּאן שֶׁהוֹעִילָה תְּשׁוּבָתוֹ וְנוֹלַד לוֹ צֶאֱצֵא, וְשֶׁאֲלִיתֵאל הוּא בֶן כְּנִיָּהוּ (דְּבַרֵי הַיּוֹמִים א-ג, יז). כְּנִיָּהוּ – שְׁמוֹ הָאֲחֵר שֶׁל יְכִינָה.

ז¹ צוּעַק – מִתְּפַלֵּל. טוֹרְפִין – דוֹחִים אוֹתָן וְאִין מְקַבְּלִים אוֹתָן. שְׁנֹאֲמַר: "כִּי תְּבֹאוּ לְרֵאוֹת פְּנֵי [בְּמִקְדָּשׁ בְּשִׁלּוּשׁת הַרְגִלִים], מִי בִקֵּשׁ זֹאת מִיְדְּכֶם רְמַס חֲצָרִי". "מִי גַם בְּכֶם וְיִסְגֹר דְּלִתֵיכֶם [הַלּוֹאֵי יוֹבֵא אֶחָד מִכֶּם וְיִסְגֹר אֶת דְּלִתֵי הַמִּקְדָּשׁ] וְלֹא תִאֲרוּ מִזְבְּחֵי חֲנֻם [לֹא תִבְעֵרוּ אֶשׁ לְקַרְבָּנוֹת], אִין לִי חֲפֵץ בְּכֶם אָמַר ה' צְבָאוֹת וּמִנְחָה לֹא אֶרְצֶה מִיְדְּכֶם". "עֲלוֹתֵיכֶם סָפוּ עַל זְבַחֵיכֶם וְאָכְלוּ בִשָּׂר [הַעוֹלוֹת, שֶׁהֵן כְּלִיל לַמִּזְבֵּחַ, הוֹסִיפוּ אוֹתָן עַל זְבַחֵי שְׁלֵמִיכֶם וְאָכְלוּ אֶת הַבֶּשֶׂר, כִּי אֵינִן לְרִצּוֹן לִפְנֵי]".

ז² טָרִם יִקְרָאוּ – בְּעוֹדֵם מִתְּפַלְלִים אֵל ה' (רַאב"ע). וּמְקַבְּלִין, שְׁמִתָּאוּיִם – לִשׁוֹן רַבִּים, עַל כּוֹחוֹת הַמִּצְוֹת.

ח¹ אֵל יִרְגִּישׁוּ לָהֶן – יִתְעַלְמוּ מֵהֶם. זְכוּתָם מְרַבָּה – זְכוּתָם הוֹלְכָה וּמִתְרַבָּה.

זכותם מרבה, ומעלתם מתגדלת.

ח² הונת דברים – אמירה המצטרת את הזולת (כגון העלבה), שהתורה אסרה אותה (ל"ת רנא; ראה מכירה יד, ג).

ח² וְחָטָא גְדוֹל הוּא לֹזְמֵר לְבַעַל תְּשׁוּבָה 'זְכַר מַעֲשֵׂיךָ הֶרְאִישׁוֹנִים', או לְהִזְכִּירָן לְפָנָיו כְּדִי לְבַיְשׁוֹ, או לְהִזְכִּיר דְּבָרִים וְעִנְיָנִים הַדּוֹמִין לָהֶם כְּדִי לְהִזְכִּירוֹ מִה עָשָׂה – הַפֶּל אֶסוּר, וּמִזְהָר עָלָיו בְּכָלֵל הַוְנִית דְּבָרִים שֶׁהִזְהִירָה עָלֶיהָ תּוֹרָה, שֶׁנֶּאֱמַר: "וְלֹא תוֹנוּ אִישׁ אֶת עֲמִיתוֹ" (ויקרא כה, יז).

פָּרָק שְׁמִינִי

העולם הבא

שכר הצדיקים ופרעון הרשעים

א¹ הַטּוֹבָה הַצְּפוּיָה לְצַדִּיקִים הִיא חַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא, וְהֵן חַיִּים שְׂאִין עִמָּהֶן מוֹת, וְהַטּוֹבָה שְׂאִין עִמָּהּ רָעָה. הוּא שְׁפָתוֹב בַּתּוֹרָה: "לְמַעַן יִיטֵב לָךְ וְהֶאֱרַכְתָּ יָמִים" (דברים כב, ו); מִפִּי הַשְּׂמוּעָה לְמָדוּ: "לְמַעַן יִיטֵב לָךְ" לְעוֹלָם שְׁפָלוֹ טוֹב, "וְהֶאֱרַכְתָּ יָמִים" לְעוֹלָם שְׁפָלוֹ אָרָף, וְזֶה הוּא הָעוֹלָם הַבָּא.

א¹ מִפִּי הַשְּׂמוּעָה – כִּפִּי שִׁמְעוּ אִישׁ מִפִּי רַבּוֹ בַּמִּסּוּרָה הַבְּנֵת הַפְּסוּקִים. לְעוֹלָם שְׁפָלוֹ אָרָף – שְׂכַר הָעוֹלָם הַבָּא הוּא נִצְחִי, וְאִילוֹ תַחִיית הַמֵּתִים הִיא מוֹגְבֵלֶת, וְגַם לְאַחַר אַרְיִכוֹת יָמִים הָאֵדָם מֵת, וְאִם יִזְכֶּה אִזּוֹ, תַחִיָּה נִפְשׁוֹ חַיֵּי נִצַּח בְּעוֹלָם הַבָּא (מֵאֲמַר תַּחִיית הַמֵּתִים, מִהַדוֹת ק', ע"פ).

א² שְׂכַר הַצַּדִּיקִים הוּא שֶׁיִּזְכּוּ לְנַעַם זֶה וְיִהְיוּ בְּטוֹבָה זֹאת, וּפְרִעוֹן הַרְשָׁעִים הוּא שֶׁלֹּא יִזְכּוּ לַחַיִּים אֵלּוּ, אֲלֵא יִכְרְתוּ וְיָמוּתוּ. וְכָל מִי שְׂאִינוֹ זוֹכֵה לַחַיִּים אֵלּוּ, הוּא הַמֵּת שְׂאִינוֹ חַיֵּה לְעוֹלָם, אֲלֵא נִכְרַת בְּרַשְׁעוֹ וְאוֹבֵד בְּבִהְמָה. וְזֶה הוּא הַכֶּרֶת הַפְּתוּב בַּתּוֹרָה, שֶׁנֶּאֱמַר: "הַכֶּרֶת תִּכְרַת הַנֶּפֶשׁ הַהִיא" (במדבר טו, לא); מִפִּי הַשְּׂמוּעָה לְמָדוּ: "הַכֶּרֶת" בְּעוֹלָם הַזֶּה, "תִּכְרַת" לְעוֹלָם הַבָּא. כְּלוֹמַר שְׂאִיתָה הַנֶּפֶשׁ שֶׁפָּרְשָׂה מִן הַגּוֹף בְּעוֹלָם הַזֶּה אֵינָה זוֹכֵה לַחַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא, אֲלֵא גַם מִן הָעוֹלָם הַבָּא נִכְרַתָּה.

א² פְּרִעוֹן הַרְשָׁעִים – עוֹנֵשׁ. אוֹבֵד בְּבִהְמָה – וּנְעוּשׁ נִצַּח, כְּמוֹ שֶׁכָּתַב רַבְּנוּ: "אִלוֹ שְׂאִין לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא, אֲלֵא נִכְרְתִין וְאוֹבְדִין וְנִידוּנִין עַל גּוֹדֵל רִשְׁעִים וְחַטָּאתָם לְעוֹלָם וְלְעוֹלָמֵי עוֹלָמִים" (לעיל ג, ו). וְעוֹלָם הַבָּא לִנְפֶשׁ הַנִּצְחִית. שְׂאִיתָה הַנֶּפֶשׁ שֶׁפָּרְשָׂה מִן הַגּוֹף בְּעוֹלָם הַזֶּה – מִפִּי "שֶׁשֶׁקַע בַּתְּעוּנוֹת הַגּוֹפְנוֹת וְהַזְנִיחַ אֶת הָאֲמַת וְהַעֲדִיף אֶת הַשְּׂוֹא" (פ"מ סנהדרין יא, א), שֶׁהַרְשָׁעִים בַּחִיָּיהֶם קָרוּיִם מֵתִים, וְהַדְּעוֹת הַנִּכְוֹנוֹת נִקְרָאוֹת חַיִּים, וְהַנְּפִסּוֹת מוֹרֹת (מ"ו, א, מב).

העולם הבא ונפשות הצדיקים

ב¹ הָעוֹלָם הַבָּא – אֵין בּוֹ גּוֹף וְגוּיָה, אֲלֵא נִפְשׁוֹת הַצַּדִּיקִים בְּלִבָּד בְּלֹא גּוֹף, כְּמִלְאָכֵי הַשָּׁרֵת. הוּאֵיל וְאֵין בּוֹ גּוּיּוֹת – אֵין בּוֹ לֹא אֲכִילָה וְלֹא שְׂתִיָּה וְלֹא דְּבַר מִכָּל הַדְּבָרִים שֶׁגּוֹפּוֹת בְּנֵי הָאָדָם צָרִיכִין לָהֶן בְּעוֹלָם הַזֶּה. וְלֹא יֵאָרַע בּוֹ דְּבַר מִכָּל הַדְּבָרִים שֶׁמְאָרְעִין לְגוֹפּוֹת בְּעוֹלָם הַזֶּה, כְּגוֹן יִשְׁבִּיָּה וְעִמְדָּה וְשִׁנָּה וּמִיתָה וְעֶצֶב וְשַׁחֲוִק וְכִיּוּצָא בְּהֵן. כִּף אֲמָרוּ חֲכָמִים הֶרְאִישׁוֹנִים: הָעוֹלָם הַבָּא – אֵין בּוֹ לֹא אֲכִילָה וְלֹא שְׂתִיָּה וְלֹא תְּשִׁמִּישׁ, אֲלֵא צַדִּיקִים יוֹשְׁבִין וְעֹטְרוֹתֵיהֶן בְּרִאשֵׁיהֶן וְנִהְנִין מִזֵּי הַשְּׂכִינָה.

ב¹ תְּשִׁמִּישׁ – לְשׁוֹן נִקִּיָּה לִיחִסֵּי אִישׁוֹת.

ב² הָרִי נִתְּבַרֵר לָךְ שְׂאִין שָׁם גּוֹף, לְפִי שְׂאִין שָׁם אֲכִילָה

וּשְׁתִּיחַ. וְזֶה שְׁאֲמָרוּ 'צַדִּיקִים יוֹשְׁבֵינִי' – עַל דְּרָף הַחִידָה, כְּלוֹמַר: נַפְשׁוֹת הַצַּדִּיקִים מְצוּיִין שָׁם בְּלֹא עֲמָל וְלֹא יָגַע. וְכֵן זֶה שְׁאֲמָרוּ 'עֲטֻרֹתֶיהֶן בְּרֵאשֵׁיהֶן', כְּלוֹמַר: דַּעֲהָ שְׂדֵעוֹ, שְׂבָגְלָלָהּ זָכוֹ לַחַיִּי הָעוֹלָם הַבָּא, מְצוּיָה עִמָּהּ, וְהִיא הַעֲטָרָה שְׂלָהֶן, כְּעִנְיָן שְׁאֲמַר שְׁלֹמֹה: "בְּעֲטָרָה שְׁעֲטָרָה לוֹ אָמוֹ" (שיר השירים ג, יא). וְהָרִי הוּא אוֹמֵר: "וְשִׁמְחַת עוֹלָם עַל רֵאשִׁים" (ישעיה לה, י; נא, יא), וְאֵין הַשְׂמִחָה גוֹף כְּדֵי שְׁתַּנּוּחַ עַל הָרֵאשִׁים. כִּף 'עֲטָרָה' שְׁאֲמָרוּ חֲכָמִים כָּאֵן – הִיא הַדַּעֲהָ.

ב וּמַהוּ זֶה שְׁאֲמָרוּ 'וְנִהְיִין מְזִיו הַשְּׂכִינָה'? שְׂיֻדְעִין וּמְשִׁיגִין מְאֻמַּתַּת הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא מֵה שְׁאֵינִן יוֹדְעִין וְהֵן בְּגוֹף הָאֶפֶל הַשְּׂפָל.

ג כָּל 'נֶפֶשׁ' הָאֲמוּרָה כְּעִנְיָן זֶה – אֵינָה הַנְּשָׁמָה שְׁהִיא צְרִיכָה לְגוֹף, אֲלֹא צוּרַת הַנֶּפֶשׁ, שְׁהִיא הַדַּעֲהָ שְׁהַשִּׁיגָה הַבוֹרָא כְּפִי כֹחָה, וְהַשִּׁיגָה הַדַּעוֹת הַנִּפְרָדוֹת וְשָׂאָר הַמַּעֲשִׂים. וְהִיא הַ'צְנוּהָ' שְׂבָאָרְנֵהּ עִנְיָנָה בְּפָרֶק רְבִיעִי מֵהַלְכוֹת יְסוּדֵי הַתּוֹרָה (הַלְכוֹת ח-ט) – הִיא הַנִּקְרָאת 'נֶפֶשׁ' כְּעִנְיָן זֶה.

הַחַיִּים וְהַכֹּרֶת

ג חַיִּים אֵלוֹ, לְפִי שְׁאֵין עִמָּהֶן מְוֹת, שְׁאֵין הַמְּוֹת אֲלֹא מְמַאֲרָעוֹת הַגּוֹף, וְאֵין שָׁם גּוֹף, נִקְרָאוּ 'צָרוֹר הַחַיִּים', שְׁנֵאָמַר: "וְהִיְתָה נֶפֶשׁ אֲדֹנֵי צָרוּרָה בְּצָרוֹר הַחַיִּים" (שְׁמוּאֵל א כה, ט). וְזֶה הוּא הַשְּׂכָר שְׁאֵין שְׂכָר לְמַעְלָה מִמֶּנּוּ, וְהַטּוֹבָה שְׁאֵין אַחֲרֶיהָ טּוֹבָה, וְהִיא שְׁהַתְּאָוִו לָהּ כָּל הַנִּבְיָאִים. ד' וְכַמָּה שְׁמוֹת קְרָאוּ לָהּ דְרָף מְשָׁל: 'הַר יי' (תְּהִלִּים כד, ג), וְ'מִקּוֹם קְדָשׁוֹ' (שם), וְ'דְרָף הַקְּדָשׁ' (ישעיה לה, ח), וְ'חֲצָרוֹת יי' (תְּהִלִּים פד, ג), וְ'אֶהֱל יי' (שם טו, א), וְ'נַעַם יי' (שם כז, ד), וְ'הִיבֵל יי' (שם), וְ'בֵית יי' (שם), וְ'שְׁעַר יי' (שם קיח, ב). וְהַחֲכָמִים קְרָאוּ לָהּ דְרָף מְשָׁל לְטוֹבָה זֹו הַמְּזוּמָּנַת לְצַדִּיקִים 'סְעוּדָה', וְקוֹרִינִי לָהּ בְּכָל מְקוֹם 'הָעוֹלָם הַבָּא'.

זֶה הַנִּקְמָה שְׁאֵין נִקְמָה גְדוֹלָה מִמֶּנָּה – שְׁתַּפְּרַת הַנֶּפֶשׁ וְלֹא תִזְכָּה לְאוֹתָן הַחַיִּים, שְׁנֵאָמַר: "הַכֹּרֶת תַּכְרַת הַנֶּפֶשׁ הַהִיא עֹנָה בָּהּ" (בְּמִדְבָר טו, לא). וְזֶה הָאֲכָבְדָן הוּא שְׁקוֹרִינִי אוֹתוֹ הַנִּבְיָאִים דְרָף מְשָׁל "בְּאָר שְׁחַת" (תְּהִלִּים נה, כד), וְ'אֲבָדוֹן' (שם פח, יב וְעוֹד), וְ'תַפְתָּה" (ישעיה לג, ג), וְ'עֲלוּקָה" (משלי ל, טו), וְכָל לְשׁוֹן כְּלָיָה וְהַשְּׁחַתָּה קוֹרְאִין לוֹ, לְפִי שְׁהִיא הַכְּלָיָה שְׁאֵין אַחֲרֶיהָ תְּקוּמָה לְעוֹלָם, וְהַהֶפְסֵד שְׁאֵינֵנו חוֹזֵר לְעוֹלָם.

ב צַדִּיקִים יוֹשְׁבֵינִי – יְשִׁיבָה בְּמִשְׁמַעוֹת יְצִיבוֹת (מִרְנָ א, יא). עַל דְּרָף הַחִידָה – דְרָף מְשָׁל. דַּעֲהָ שְׂדֵעוֹ – אֵין זֹו יְדִיעָה שְׁכִלִית גְרִידָה, אֲלֹא הַתְּאַחְדוֹת עִם הַבֵּנֶת הַדְרָף שֶׁה' מְנַהֵל בָּהּ אֵת עוֹלָמוֹ וְעֵיזוּב הַחַיִּים עַל פִּי הַיְדִמּוֹת לְדִרְךָ זֹו: "שְׁלִמּוֹת הָאָדָם אֲשֶׁר בָּהּ יִתְפָּאֵר בְּאֻמַּת הִיא מִי שֶׁהִגִּיעַ לְהַשְׁגָּתוֹ יִתְעַלָּה כְּפִי יְכוּלָתוֹ, וְיִדַּע הַשְּׁגַחְתּוֹ עַל בְּרוּאֵיו בְּהַמְצִיאָתָם וְהַהִנְגָּתָם הַיֵּאָךְ הִיא, וְהִיו הַלִּיכוֹת אוֹתוֹ הָאָדָם אַחֵר אוֹתָהּ הַהִשְׁגָּה מִתְכוּוֹן בְּהֵם תְּמִיד חֲסֵד צְדָקָה וּמִשְׁפָּט" (סוֹף מִרְנָ). עֲטָרָה – כְּתֵר (וְכֵאֵן רַבְנֵי רוֹמָו גַּם לְפִירוּשׁ פְּסוּק זֶה בְּמִדְרַשׁ שִׁיר הַשִּׁירִים רַבָּה). וְאֵין הַשְּׂמִחָה גוֹף כְּדֵי שְׁתַּנּוּחַ עַל הָרֵאשִׁים – וּמִמִּילָא גַּם הָרֵאשִׁים שְׁהִיא "נַחֲהָ" עֲלֵיו אֵינֵנו גוֹף, וְ'רֵאשֵׁיהֶן' שְׁאֲמָרוּ חֲכָמִים אֵינֵנו גוֹף אֲלֹא מְשָׁל (*).

ב מְאֻמַּתַּת הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ – הַשְּׁגַת מַהוֹתוֹ וּמְצִיאָתוֹ (יְסוּדֵי הַתּוֹרָה א, ג-ד; א, א).

ג הַנְּשָׁמָה – כָּאֵן הַכוּוּנָה לְכוּחַ הַמַּחִיה אֵת הַגּוֹף, שְׁלֹא אַחֵר הַמּוֹת הוֹלֵךְ לְאִיבוֹד (רַבָּה יְסוּדֵי הַתּוֹרָה ד, ט). צוּרַת הַנֶּפֶשׁ – מַהוֹת הַנֶּפֶשׁ, וְהִיא "תּוֹצֵאת" הַשְּׁגַת ה'. הַדַּעוֹת הַנִּפְרָדוֹת – "הַדַּעוֹת שְׁאֵין לָהֶם גּוֹלָם [חוֹמֵר]", כְּלוֹמַר הַמְּלֵאכִים, שֶׁהֵם הַשְּׁכִלִים הַנִּבְדָּלִים (יְסוּדֵי הַתּוֹרָה ב, ג; ד, ח). וְשָׂאָר הַמַּעֲשִׂים – הַבְּרִיאוֹת שְׁבֵרָא הַקַּב"ה, וּבְכֻלָּן מַעֲשֵׂה בְרֵאשִׁית וּמַעֲשֵׂה מִרְכָּבָה (שֵׁם פְּרָקִים ג-ד; וְכֵן ז, א).

ג צָרוּרָה – שְׁמוּרָה. ד' סְעוּדָה – לְשׁוֹן אֲכִילָה, וְהוּשָׁאֵל לְהַשְׁגוֹת הַשְּׁכִלִית שֶׁהַנֶּפֶשׁ מְשִׁיגָה בְּהֵן אֵת נִצְחִיּוֹתָהּ בְּאוֹפֵן הַטּוֹב בִּיּוֹר, כְּשֶׁם שֶׁהַמּוֹזֵן מְסִיעֵ לְקִיּוֹם הַגּוֹף בְּאוֹפֵן הַטּוֹב בִּיּוֹר (מִרְנָ א, ל).

זֶה בְּאָר שְׁחַת – מִשְׁמַעוֹת הַצִּירוּף 'בוֹר מוֹוֹת', וְהוּשָׁאֵל לְהוֹרָאת 'אֲבָדוֹן'. תַּפְתָּה – מְקוֹם שְׁרַפַּת הַיְלִידִים בְּגִי בֵן הַנּוּם לְקוֹל רַעֲמוֹת הַתּוֹפִים (מִדְרַשׁ תַּנְחוּמָא פִּרְשַׁת וְאֲחַנְנִן). עֲלוּקָה – תּוֹלַעַת מִים הַמוֹצֵצַת דָּם.

טובת הגוף

1 ו צורות נאות – נשים יפות. בגדי שש – בגד פשתים, והכוונה כאן לדוגמאות של בגדים יוקרתיים מאוד, וכן בגדי ריקמה (כלי המקדש ח, ג). באהלי שן – בתים מחופים בשנהב. הערביים – המאמינים בדת האסלאם. זמה – זנות.

2 ו הבאי – שטות. תחלת – תקווה לנצח. בריאו – בריאותו.

3 ו ערף – השוואה. ז1 המה – השתוקק. שגאמר: "לולא" וכו' – אילו לא הייתי מאמין בעולם הבא, כבר הייתי אובר.

2 ז עצמה – עוצמתה של הטובה וחוזה.

1 ו שמה תקל בעיניך טובה זו, ותדמה שאין שכר המצוות והנית האדם שלם בדרכי האמת אלא להיותו אוכל ושותה מאכלות טובות, ובוועל צורות נאות, ולובש בגדי שש ורקמה, ושוכן באהלי שן, ומשתמש בכלי כסף וזהב, ודברים הדומים לאלו, כמו שמדמין אלו הערביים הטפשים האוילים השטופים בזמה –

2 ו אבל החכמים ובעלי דעה ידעו שכל הדברים האלו דברי הבאי והכל הן, ואין בהם תוחלת, ואינה טובה גדולה אצלנו בעולם הזה אלא מפני שאנו בעלי גוף וגווה. וכל הדברים האלו – צרכי הגוף הן, ואין הנפש מתאנה להן ומחמתן אלא מפני צרך הגוף, כדי שימצא חפצו ויעמד על בריו; ובזמן שאין שם גוף – נמצאו כל הדברים האלו בטליון.

טובת העולם הבא

3 ו הטובה הגדולה שתהיה בה הנפש בעולם הבא – אין שם דרך בעולם הזה להשיגה בה ולידע אותה, שאין אנו יודעין בעולם הזה אלא טובת הגוף, ולה אנו מתאוין; אבל אותה הטובה גדולה עד מאד, ואין לה ערף בטובות שלעולם הזה אלא דרך משל. אבל בדרך האמת, שנערף טובות הנפש בעולם הבא כמו טובת הגוף בעולם הזה במאכל ובמשקה – אינו כן; אלא אותה הטובה גדולה עד אין חקר, ואין ערף ואין דמיון. הוא שאמר דוד: "מה רב טובך אשר צפנת ליראיך, פעלת לחסים בך" (תהילים לא, ט). ז1 וכמה המה דוד והתאנה לחיי העולם הבא, שגאמר: "לולא האמנתי לראות בטוב יי בארץ חיים" (שם כז, יג).

2 ז כבר הודיעונו חכמים הראשונים שטובת העולם הבא – אין כח באדם להשיגה על בריה, ואין יודע גדולה ויפיה ועצמה אלא הקדוש ברוך הוא לבדו; ושכל הטובות שמתנבאין בהן הנביאים לישראל – אינן אלא לדברים שלגוף, שנהנין בהן ישראל בימות המלך המשיח, בזמן שתחזר הממשלה לישראל.

3 ז אבל טובת חיי העולם הבא – אין לה ערף ודמיון, ולא דמויה הנביאים, כדי שלא יפחתו אותה בדמיון. הוא שישעיהו אומר: "עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה לו" (ישעיהו סד, א). כלומר: הטובה שלא ראתה אותה עין

נביא, אלא עשה אותה האלהים לאדם שמחכה לו. אמרו חכמים: כל הנביאים פלן לא נחנבאו אלא לימות המשיח, אבל העולם הבא – "עין לא ראתה אלהים זולתך".

זמן העולם הבא

ח זה שקראו אותו חכמים 'העולם הבא' – לא מפני שאינו מצוי עתה, וזה העולם אובר ואחר כך יבוא אותו העולם; אין הדבר כן, אלא הרי הוא מצוי ועומד, שנאמר: "מה רב טובך אשר צפנת ליראיך" (תהילים לא, ב). ולא קראוהו 'העולם הבא', אלא מפני שאותן החיים באין לו לאדם אחר חיי העולם הזה שאנו קיימין בו בגוף ונפש, וזה הוא הנמצא לכל אדם בראשונה.

ח הנמצא לכל אדם בראשונה – העולם הזה. אבל העולם הבא אינו לכל אדם, ומי שכן, נמצא בו לפי דרגתו (להלן ט, 4: "ולפי גודל חכמתו...").

פרק תשיעי

ביאור השכר במקרא

השאלה

א, מאחר שנודע שמתן שכרן של מצוות, והטובה שנוזקה לה אם שמרנו דרך יי הכתובה בתורה, היא חיי העולם הבא, שנאמר: "למען ייטב לך והארכת ימים" (דברים כב, ו), והנזקמה שנוקמין מן הרשעים שעזבו ארחות הצדק הכתובות בתורה היא הכרת, שנאמר: "הכרת תפירת הנפש ההיא עונה בה"

(במדבר טו, לא) –

א, מה הוא זה שכתוב בכל התורה פלה: אם תשמעו יגיע לכם, ואם לא תשמעו יקרא אתכם, וכל אותן הדברים בעולם הזה, כגון שבע ורעב, ומלחמה ושלוה, ומלכות ושפלות, וישיבת הארץ וגלות, והצלחת מעשה והפסדו, ושאר כל דברי הכרית?

השכר – בעולם הבא, הטבת התנאים – בעולם הזה

א, כל אותן הדברים אמת היו ויהיו. ובזמן שאנו עושין כל מצוות התורה – יגיעו אלינו טובות העולם הזה פלן; ובזמן שאנו עוברין עליהן – תקרא אותנו הרעות הכתובות. ואף על פי כן, אין אותן הטובות הן סוף מתן שכרן של מצוות, ולא אותן הרעות הן סוף הנזקמה שנוקמין מעובר על כל המצוות, אלא כך הוא הצע הדברים:

א, יגיע לכם – הטוב, השכר. יקרא אתכם – הרע, העונש. שפלות – הפך מלכות, שאין לאדם עצבות גדולה יותר מלהיות עבד נשלט ומשועבד לכסילים הרשעים (מ"ג ב, לו).

א, יגיעו אלינו טובות... תקרא אותנו הרעות הכתובות – וזהו אחד הנסים הגדולים בהנהגת ה' את עם ישראל (מאמר תחיית המתים, מהדרות ק', עמ' צז).

סוף מִמֶּנּוּ שְׂכָרָן שְׁלֵמִצְוֹת – השכר הסופי. הַצֵּעַ – סידור הדבר וביאורו.

א עֵץ חַיִּים* – כלשון הפסוק: "עץ חיים היא למחזיקים בה [למי שעושה כל מה שכתוב בה], ותומכיה מֵאָשֶׁר" (משלי ג, יח). בכי"א הוגה: "עץ החיים", ואולי יש כאן רמז לעץ החיים שבגן עדן. וַיִּוֹדְעוּ דַּעַה גְּמוּרָה נְכוּנָה – מכיר את ה' מתוך חכמה ולא בדמיון כוזב – (מורי"ג, ג, א). גְּדֹל מַעֲשֵׂי וְגִדְל חֲכָמָתוֹ – שני ההיבטים, המעשה והחכמה, נמצאים באדם השלם. בְּשִׁמְחָה – "שהשמחה שישמח אדם בעשיית המצוות ובאהבת האל שציווה בהם, עבודה גדולה היא. וכל המונע עצמו משמחה זו, ראוי להיפרע ממנו" (לולב ח, טו). וּבִטּוּב נֶפֶשׁ – בשלוות הנפש, גם כשרע לאדם (ראה ברכות י, ג). "וַיִּצְדָּקָה תְהִיָּה לָנוּ, כִּי נִשְׁמַר לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל הַמִּצְוָה הַזֹּאת לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵינוּ כְּאֲשֶׁר צִוֵּנוּ." ובמשמעות מעמיקה: "כי בלכתך בדרך המידות הנעלות כבר עשית צדק עם הנפש ההגיונית שלך, מפני שנתת לה את המגיע לה" (מורי"ג, ג, ב).

א מִדְּעִתָּנוּ – ברצוננו. בְּהַבְלֵי הַזְּמַן – בצורכי השעה והדבקות בחומר. וַיִּשְׁמַן יִשְׂרָאֵל וַיִּבְעֹט – עם ישראל בגד בה' כששקע בחומר. "וַיִּבְדַּח אֶת אֱלֹהֵי אֲשֶׁר יִשְׁלַחֵנוּ יְיָ בְּרָעַב וּבְצָמָא וּבְעִירִים וּבְחָסֶר כָּל, וְנָתַן עַל בְּרִזָּל עַל צִנְאָרָךְ עַד הַשְּׂמִידוֹ אִתְּךָ."

א לְהִתְחַבֵּם – להיעשות חכמים. הִנֵּה – כאן. חֲכָמָה וּמַעֲשֵׂים טוֹבִים – רק בשניהם זוכה האדם לחיי העולם הבא (לביאור המושג חכמה, ראה מורי"ג פרק אחרון). שְׁנֵאָמַר: "כֹּל אֲשֶׁר תִּמְצָא יָדְךָ לַעֲשׂוֹת [מן המצוות] בְּחָדָךְ – עֲשֵׂה, כִּי אֵין מַעֲשֵׂה וְחֻשְׁבוֹן וְיַדַּע וְחֲכָמָה בְּשֵׂאוֹל [לאחר המוות] אֲשֶׁר אַתָּה הַלֵּךְ שָׁמָּה" – "באותו מצב שאדם הולך, בו הוא נשאר לעולם" (פה"מ אבות ד, כב). ולכן האדם חייב להכין לעצמו בעולם הזה צידה לדרך.

א וּשְׂגִיתָם – ודבקתם (ראה להלן י, ג). וַיְזַנּוּ – שם כללי לשקיעה בתאוות:

א הַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא נִתֵּן לָנוּ תוֹרָה זו, 'עֵץ חַיִּים*', וְכָל הַעוֹשֶׂה כָּל הַפְּתוּי בָּהּ יוֹדְעוּ דַּעַה גְּמוּרָה נְכוּנָה – זֹכֶה בָּהּ לַחַיִּי הָעוֹלָם הַבָּא; וּלְפִי גְדֹל מַעֲשֵׂי וְגִדְל חֲכָמָתוֹ הוּא זֹכֶה. וְהַבְּטִיחֵנוּ בַּתּוֹרָה שְׂאֵם נַעֲשֶׂה אוֹתָהּ בְּשִׁמְחָה וּבִטּוּבַת נֶפֶשׁ, וְנִהְיֶה בְּחֲכָמָתָה תָּמִיד – שְׂסִיר מִמֶּנּוּ כָּל הַדְּבָרִים הַמוֹנְעִין אוֹתָנוּ מִלַּעֲשׂוֹתָהּ, כְּגוֹן חֲלֵי וּמִלְחָמָה וְרָעַב וְכִיּוּצָא בְהוֹן, וַיִּשְׁפִּיעַ לָנוּ כָּל הַטּוֹבוֹת הַמְחַזְקִים אֶת יְדֵינוּ לַעֲשׂוֹת אֶת הַתּוֹרָה, כְּגוֹן שְׂבַע וְשָׁלוֹם, וּרְבוּת כֶּסֶף וְזָהָב, כְּדֵי שְׂלֵא נַעֲסֵק כָּל יְמֵינוּ בַּדְּבָרִים שֶׁהַגּוֹף צָרִיךְ לָהֶן, אֲלֵא גֵשֶׁב פְּנוּיִן לְלַמֵּד בְּחֲכָמָה וּלַעֲשׂוֹת הַמִּצְוָה, כְּדֵי שְׁנִזְכֶּה לַחַיִּי הָעוֹלָם הַבָּא. וְכֵן הוּא אוֹמֵר בַּתּוֹרָה, אַחַר שֶׁהַבְּטִיחַ בְּטוֹבוֹת הָעוֹלָם הַזֶּה:

"וַיִּצְדָּקָה תְהִיָּה לָנוּ..." (דברים ו, כה).

א וְכֵן הוֹדִיעֵנוּ בַּתּוֹרָה, שְׂאֵם נַעֲזֹב הַתּוֹרָה מִדְּעִתָּנוּ וְנַעֲסֵק בְּהַבְלֵי הַזְּמַן, כְּעִנְיָן שְׁנֵאָמַר: "וַיִּשְׁמַן יִשְׂרָאֵל וַיִּבְעֹט" (שם לב, טו) – שְׂדִין הָאֵמֶת יִסִּיר מִן הָעוֹזְבִים כָּל טוֹבוֹת הָעוֹלָם הַזֶּה, שֶׁהֵן חִזְקוֹ יְדִיָּהּ לְבַעֵט, וּמְבִיא עֲלֵיהֶן כָּל הַרְעוֹת הַמוֹנְעִין אוֹתָן מִלְקַנּוֹת הָעוֹלָם הַבָּא, כְּדֵי שְׂיֵאבְדוּ בְּרִשְׁעוֹן. הוּא שְׂכַתוּב בַּתּוֹרָה: "וַיִּבְדַּח אֶת אֱלֹהֵי אֲשֶׁר יִשְׁלַחֵנוּ יְיָ בְּרָעַב... (שם כח, מח), "תַּחַת אֲשֶׁר לֹא עֲבַדְתָּ אֶת יְיָ אֱלֹהֶיךָ בְּשִׁמְחָה וּבִטּוּב לִבְבְּ מֶרֶב כָּל" (שם כח, מז).

א נִמְצָא פְרוּשׁ כָּל אוֹתָן הַבְּרָכוֹת וְהַקְלָלוֹת עַל דְּרָךְ זו; כְּלוּמַר: אִם עֲבַדְתָּם אֶת יְיָ בְּשִׁמְחָה, וּשְׂמֵרְתָם דְּרָכּוֹ – מִשְׁפִּיעַ לָכֶם הַבְּרָכוֹת הָאֵלוּ, וּמִרְחִיק הַקְלָלוֹת, עַד שֶׁתְּהִיּוּ פְנוּיִים לְהִתְחַבֵּם בַּתּוֹרָה וּלַעֲסֹק בָּהּ, כְּדֵי שֶׁתִּזְכּוּ לַחַיִּי הָעוֹלָם הַבָּא, וַיִּיטֵב לָךְ לְעוֹלָם שְׂכָלוֹ טוֹב, וְתֵאָרִיךְ יָמִים לְעוֹלָם שְׂכָלוֹ אָרֶךְ, וְנִמְצָאתָם זֹכִינן לְשֵׁנֵי הָעוֹלָמוֹת: לַחַיִּים טוֹבִים בְּעוֹלָם הַזֶּה, הַמְבִיאִים לַחַיִּי הָעוֹלָם הַבָּא. שְׂאֵם לֹא יִקְנֶה הִנֵּה חֲכָמָה וּמַעֲשֵׂים טוֹבִים – אֵין לוֹ בְּמָה יִזְכֶּה, שְׁנֵאָמַר: "כִּי אֵין מַעֲשֵׂה וְחֻשְׁבוֹן וְיַדַּע וְחֲכָמָה בְּשֵׂאוֹל..." (קהלת ט, י).

א וְאִם עֲזַבְתָּם אֶת יְיָ, וּשְׂגִיתָם בְּמֵאֵל וּמִשְׁתַּה וַיְזַנּוּ וְדוּמָה לָהֶן – מְבִיא עֲלֵיכֶם כָּל הַקְלָלוֹת הָאֵלוּ, וּמִסִּיר כָּל הַבְּרָכוֹת, עַד שְׂיִכְלוּ יְמֵיכֶם בְּהִקְלָה וּפְחָד, וְלֹא יִהְיֶה לָכֶם לֵב פְּנוּי וְלֹא גוּף שָׁלֵם לַעֲשׂוֹת הַמִּצְוֹת, כְּדֵי שֶׁתִּאבְדוּ מִחַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא, וְנִמְצָאתָם שְׂאֵבְדְתָם שְׁנֵי עוֹלָמוֹת; שְׂבִזְמַן שְׂאֵדָם טְרוּד בְּעוֹלָם הַזֶּה בְּחֲלֵי וּבְמִלְחָמָה וְרָעַבוֹן – אֵינוּ מִתְעַסֵּק לֹא

בַּחֲכָמָה וְלֹא בַמִּצְוָה, שֶׁבִּהְיֶה זֹכִיךְ לְחַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא.

ימות המשיח

ב וּמִפְּנֵי זֶה הִתְאַוּוּ כָּל יִשְׂרָאֵל, נְבִיאֵיהֶם וְחַכְמֵיהֶם, יְמוֹת הַמְּלָךְ הַמְּשִׁיחַ: כְּדֵי שְׂיִנוּחוּ מִמְּלַכּוֹת הַרְשָׁעָה שְׂאִינָה מִנַּחַת לָהֶן לְעֶסֶק בַּתּוֹרָה וּבַמִּצְוֹת פֶּהֲגֵן, וְיִמְצְאוּ לָהֶם מְרֻגְעַ, וְיָרְבוּ בַּחֲכָמָה, כְּדֵי שְׂיִזְכּוּ לְחַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא.

ב לְפִי שֶׁבְּאִוְתָן הַיָּמִים תִּרְפָּה הַדַּעַת וְהַחֲכָמָה וְהָאֱמֶת, שֶׁנֶּאֱמַר: "כִּי מְלָאָה הָאָרֶץ דַּעַה אֶת י"י" (ישעיה יא, ט), וְנֶאֱמַר: "וְלֹא יִלְמְדוּ עוֹד אִישׁ אֶת רַעְהוּ וְאִישׁ אֶת אֲחִיו" (ירמיה לא, ג), וְנֶאֱמַר: "וְיִהְיֶה אֶת לֵב הָאָבֶן מִבְּשָׂרְכֶם" (יחזקאל לו, כו). מִפְּנֵי שְׂאוֹתוֹ הַמְּלָךְ שְׂיַעֲמַד מִזְרַע דָּוִד – בְּעַל חֲכָמָה יִהְיֶה יִתְרַ מְשֻׁלְמָה, וְנְבִיא גְדוֹל הוּא קְרוֹב מִמְּשֶׁה רַבְּנוּ, וְלִפְיֶכָּה יִלְמַד כָּל הָעָם יוֹרָה אוֹתָן דְּרָף יי, וְיִבְאוּ כָּל הַגּוֹיִים לְשִׁמְעוֹ, שֶׁנֶּאֱמַר: "וְיִהְיֶה בְּאַחֲרִית הַיָּמִים נִכּוֹן יִהְיֶה הַר בֵּית יי בְּרֹאשׁ הַהָרִים" (ישעיה ב, ב).

ב וְסוֹף הַשְּׂכָר כְּלוּ, וְהַטּוֹבָה הַאֲחֵרוֹנָה שְׂאִין לָהּ הַפְּסֵק וְלֹא גְרָעוֹן – הוּא חַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא. אֲבָל יְמוֹת הַמְּשִׁיחַ הוּא הָעוֹלָם הַזֶּה, וְעוֹלָם כְּמִנְהַגוֹ הוֹלֵךְ, אֲלֵא שֶׁהַמְּלַכּוֹת תִּתְחַזַּר לְיִשְׂרָאֵל. וְכִּבְר אֲמָרוּ חַכְמֵים הָרַאשׁוֹנִים: אִין בֵּין הָעוֹלָם הַזֶּה לְיְמוֹת הַמְּשִׁיחַ אֲלֵא שֶׁעֲבוּר מְלַכּוֹת בְּלָבָד.

וטוענים בו שהוא נס, ומתרחקים מכך שיהא דבר על דרך הטבע [רואים דווקא במיסטי, בדבר שאינו מובן, נפלא וגדול]... ואנחנו שואפים לאחד בין התורה והמושכל. ונתאר כל הדברים כפי סדר טבעי אפשרי בכל אלה [רואים את גדלות ה' במה שמובן יותר, אף אם הוא נראה פשוט], זולתי מה שנאמר בו בפירוש שהוא נס, ואין שום אפשרות לבארו כלל, רק אז ניאלץ לומר שהוא נס" (מאמר תחיית המתים, מהדרות ק', עמ' פו-פח). שְׁעֵבֹד מְלַכּוֹת – שלטון הגויים על ישראל.

"רדיפת התענוגות והתאוות הגופניות והעסקת המחשבה בהן תמיד" (סה"מ ל"ט מז; עבודה זרה ב, ג).

ב קְרוֹב מִמְּשֶׁה רַבְּנוּ – קְרוֹב לְדַרְגַת מִשֶׁה רַבְּנוּ בְּנִבּוּאָה, אֲךָ לֹא גְדוֹל מִמֶּנּוּ. יִלְמַד כָּל הָעָם יוֹרָה אוֹתָן דְּרָף יי – וְזוֹה תְּנַאי עֶקְרוֹנִי וְיִסוּדִי בְּתַנַּאי הַמְּשִׁיחַ (מלכים יא, ט). שֶׁנֶּאֱמַר: "וְיִהְיֶה בְּאַחֲרִית הַיָּמִים נִכּוֹן יִהְיֶה הַר בֵּית יי בְּרֹאשׁ הַהָרִים וְנִשָּׂא מִקְבְּעוֹת, וְנִהְרֹו אֲלָיו כָּל הַגּוֹיִם".

ב וְעוֹלָם כְּמִנְהַגוֹ הוֹלֵךְ – לֹא יִהְיֶה שִׁינוּי בְּטַבַּע הָעוֹלָם. וְכֹל הַפְּסוּקִים שֶׁנִּרְאָה מֵהֶם לְכַאוּרָה שִׁיחֵה שִׁינוּי בְּטַבַּע, אִינֶם אֵלֵא מִשֶׁל (מלכים יב, א; ראה גם מו"נ ב, ט). "ודע כי ההבטחות הללו ודומיהן, שאנו אומרים שהן משל, אין דברינו זה החלטי, לפי שלא בא לנו חזון מאת ה' להודיענו שהם משל, ולא מצאנו מסורת לחכמים מפי הנביאים בפירוש בפרטי עניינים אלו, שהם משל, אבל הביא אותנו לידי כך עניין שאבארהו לך, והוא ששאיפתנו ושאיפת כל אנשי החכמה מיחידי סגולה הפך שאיפת ההמון. כי המוני בעלי התורות יותר חביב עליהם וערב לסכלותם לעשות את התורה והשכל, שני קצוות הסותרים זה את זה, ומבארים כל דבר נגד המושכל,

פָּרָק עֲשִׂירִי

3

עבודה מאהבה

עובד מיראה

א אֵל יֹאמֶר אָדָם: הֲרִינִי עוֹשֶׂה מִצְוֹת הַתּוֹרָה וְעוֹסֵק בַּחֲכָמָתָהּ, כְּדֵי שֶׁאֲקַבֵּל הַבְּרָכּוֹת הַכְּתוּבּוֹת בָּהּ אוֹ כְּדֵי שֶׁאֲזַכֶּה לְחַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא, וְאֶפְרָשׁ מִן הָעֲבֻרוֹת שֶׁהִזְהִירָה תּוֹרָה מִהֶן, כְּדֵי שֶׁאֲנַצֵּל מִן הַקְּלָלוֹת הַכְּתוּבּוֹת בַּתּוֹרָה אוֹ כְּדֵי שֶׁלֹּא אֶפְרַת מִחַיֵּי עוֹלָם הַבָּא.

א ² עובד מיראָה – גם העבודה לשם קבלת שכר נחשבת כיראה מאובדן השכר (ק). והנָשִׁים – בזמן הרמב"ם רוב הנשים לא זכו להשכלה.

ב ¹ וְסוֹף הַטּוֹבָה לְבוֹא בְּכָל־הַטּוֹבָה כְּלוּלָה בְּאֵמַת, ואין להפכה למטרה.

ב ² בְּכָל לִבְכָּךְ – בכל כוחותיך. ופירוש חכמים: "ביצר טוב וביצר רע". ופירוש רבנו: "שישים בלבו אהבת האל והאמונה בו אפילו בעת המרי והכעס והרוגז, שכל זה הוא יצר רע, כאמרם: 'בכל דרכיך דעהו' – אפילו בדבר עברה" (פה"מ ברכות ט,ה).

ג שוֹגָה – דבק בדבר בלא לשים לב לדבר אחר. קְאָלוּ – כמו אלה. וְכָל שִׁיר הַשִּׁירִים מְשָׁל הוּא לְעִנְיָן זֶה – שיר השירים עוסק באהבה בין האישה לבין דודה (אהובה) כמשל לאהבה בין האדם לבין ה'.

ד ² בְּיַחְדוּד – ביחידות, בינם לבין עצמם (כעבודה זרה א,ג), מפני שמסר זה מתקבל רק מתוך הבנה עמוקה. וייתכן שמשמע ביחוד – 'באופן ברור' (כביסודי התורה ח,12), שהמסר לא יובן בטעות שאין למעשה כל משמעות.

א ² אֵין רְאוּי לְעַבֵּד אֶת יי עַל דְּרָף זו; שֶׁהָעוֹבֵד עַל דְּרָף זו הוּא עוֹבֵד מִיִּרְאָה, וְאֵינָה מַעֲלַת הַנְּבִיאִים וְלֹא מַעֲלַת הַחֻקִּים. וְאֵין עוֹבֵד אֶת יי עַל דְּרָף זו אֶלָּא עִמֵּי הָאֲרָץ וְהַנְּשִׁים וְהַקְּטָנִים, שֶׁמְחַנְכִּין אוֹתָן לְעַבֵּד מִיִּרְאָה, עַד שֶׁתִּרְכָּה דַעְתָּן וְיַעֲבֹדוּ מֵאֲהָבָה.

עובד מאהבה

ב ¹ הָעוֹבֵד מֵאֲהָבָה – עוֹסֵק בְּתוֹרָה וּבְמִצְוֹת וְהוֹלֵךְ בְּנִתְיָבוֹת הַחֻקִּים לֹא מִפְּנֵי דְבַר בְּעוֹלָם, לֹא מִפְּנֵי יִרְאַת הַרְעָה וְלֹא כְּדֵי לִירֵשׁ הַטּוֹבָה, אֶלָּא עוֹשֶׂה הָאֵמַת מִפְּנֵי שֶׁהוּא אֵמַת, וְסוֹף הַטּוֹבָה לְבוֹא בְּכָל־ל.

ב ² וּמַעֲלָה זו הִיא מַעֲלָה גְדוֹלָה עַד מְאֹד, וְאֵין כָּל חֻקִּים זוֹכָה לָהּ. וְהִיא מַעֲלַת אֲבָרָהּ אֲבִינוּ, שֶׁקָּרָא הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא "אֲהָבִי" (ישעיה מא,ח), לְפִי שֶׁלֹּא עֹבֵד אֶלָּא מֵאֲהָבָה. וְהִיא הַמַּעֲלָה שֶׁצָּנְנָה בָּהּ הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא עַל יְדֵי מִלְּשָׁה רַבָּנּוּ, שֶׁנֶּאֱמַר: "וְאֲהַבְתָּ אֶת יי אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לִבְכָּךְ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מְאֹדְךָ" (דברים ו,ה). וּבִזְמַן שֶׁיֵּאָהֵב אֶת יי אֲהָבָה הָרְאוּיָה – מִזְדַּעֲשָׂה כָּל הַמִּצְוֹת מֵאֲהָבָה.

ג וְכִיצַד הִיא הָאֲהָבָה הָרְאוּיָה? הוּא שֶׁיֵּאָהֵב אֶת יי אֲהָבָה גְדוֹלָה יִתְרָה רַבָּה עֲזָה עַד מְאֹד, עַד שֶׁתִּהְיֶה נִפְשׁוֹ קְשׁוּרָה בְּאֲהַבְתּוֹ יי, וְנִמְצָא שׁוֹגָה בָּהּ תְּמִיד, כְּאִלוֹ חוֹלֵי הָאֲהָבָה שֶׁאֵין דַּעְתָּן פְּנוּיָה מֵאֲהַבְתּוֹ אוֹתָהּ אֲשֶׁר שֶׁהוּא שׁוֹגָה בָּהּ תְּמִיד, בֵּין בְּשִׁכְבוֹ בֵּין בְּקוּמוֹ, בֵּין בְּשַׁעֲשֵׂה שֶׁהוּא אוֹכֵל וְשׁוֹתָהּ – יִתְרָ מִזֶּה תִּהְיֶה אֲהַבְתּוֹ יי בְּלֵב אוֹהֲבִיו, שׁוֹגֵין בָּהּ תְּמִיד, כְּמוֹ שֶׁצָּנְנָה: "בְּכָל לִבְכָּךְ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מְאֹדְךָ" (שם). וְהוּא שֶׁשְׁלֵמָה אוֹמֵר דְּרָף מְשָׁל: "כִּי חוֹלַת אֲהָבָה אֲנִי" (שיר השירים ב,ה). וְכָל שִׁיר הַשִּׁירִים מְשָׁל הוּא לְעִנְיָן זֶה.

ד ¹ אֲמָרוּ חֻקִּים הָרְאוּשׁוֹנִים: שֶׁמָּא תֹאמַר: הֲרִינִי לְמַד תּוֹרָה בְּשִׁבִיל שֶׁאֶהְיֶה עֹשֶׂי, בְּשִׁבִיל שֶׁאֶקְרָא רַבִּי, בְּשִׁבִיל שֶׁאֶקְבֵּל שֶׁכָּר לְחַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא – תִּלְמוּד לֹא מֵרָא: "לְאֲהָבָה אֶת יי" (דברים יא, יג ועוד): כָּל שֶׁאַתֶּם עוֹשִׂין, לֹא תַעֲשׂוּ אֶלָּא מֵאֲהָבָה.

ד ² וְעוֹד אֲמָרוּ חֻקִּים: "בְּמִצְוֹתַי תִּפְּץ מְאֹד" (תהילים קיב,א) – "בְּמִצְוֹתַי", וְלֹא בְּשִׁכְרֵי מִצְוֹתַי. וְכֵן הָיוּ גְדוֹלֵי הַחֻקִּים מִצְוִין לְנִבּוֹנֵי תִלְמִידֵיהֶן וּמְשִׁכִּילֵיהֶן בְּיַחְדוּד: אֵל תִּהְיֶה כְּעַבְדִּים הַמְּשֻׁמְשִׁים אֶת הָרֵב עַל מְנַת לְקַבֵּל טוֹבָה, אֶלָּא הָיוּ

כַּעֲבָדִים הַמְשֻׁמְשֵׁין אֶת הָרֵב עַל מַנְתְּ שְׁלֵא לְקַבֵּל כְּלוּם, אֲלֵא מִפְּנֵי שֶׁהוּא הָרֵב – רְאוּי לְשֻׁמְשׁוֹ. כְּלוּמֵר: עֲבָדוּ מֵאֲהָבָה.

עוסק בתורה לשמה

ה¹, כֹּל הָעוֹסֵק בַּתּוֹרָה כְּדֵי לְקַבֵּל שְׂכָר אוֹ כְּדֵי שְׁלֵא תִגְיַע עֲדָיו פְּרַעְנוֹת – הָרֵי זֶה עוֹסֵק בָּהּ שְׁלֵא לְשֻׁמְשׁוֹ. וְכֹל הָעוֹסֵק בָּהּ לֹא לִירְאָה וְלֹא לְקַבֵּל שְׂכָר, אֲלֵא מִפְּנֵי אֲהָבַת אֲדוֹן כֹּל הָאָרֶץ שֶׁצִּנְיָה בָּהּ – הָרֵי זֶה עוֹסֵק בָּהּ לְשֻׁמְשׁוֹ. וְאָמְרוּ חֲכָמִים: לְעוֹלָם יַעֲסֹק אָדָם בַּתּוֹרָה אֲפֹלוּ שְׁלֵא לְשֻׁמְשׁוֹ, שְׁמַתוּף שְׁלֵא לְשֻׁמְשׁוֹ בְּאֵל לְשֻׁמְשׁוֹ.

ה², לְפִיכָף, כְּשֶׁמְלַמְדִין אֶת הַקְּטָנִים וְאֶת הַנְּשִׁים וְכֹלל עֲמִי הָאָרֶץ – אֵין מְלַמְדִין אוֹתָן אֲלֵא לְעַבֵּד מִירְאָה וְכְדֵי לְקַבֵּל שְׂכָר, עַד שֶׁתִּרְבֶּה דַעְתָּן וַיִּתְחַכְּמוּ חֲכָמָה יִתְרָה, מְגַלִּין לְהֵן רִז זֶה מְעַט מְעַט, וּמְרַגְלִין אוֹתָן לְעַנְיָן זֶה בְּנַחַת, עַד שֶׁיִּשְׁיַגְוִהוּ וַיִּדְעוּהוּ, וַיַּעֲבְדוּ מֵאֲהָבָה.

הדעה והאהבה

ו¹, דְּבַר יְדוּעַ וּבְרוּר שְׁאִין אֲהָבַת הַקְּדוֹשׁ בְּרוּף הוּא נִקְשָׁרַת בְּלִבּוֹ שְׁלֵאֲדָם עַד שֶׁיִּשְׁגָּה בָּהּ תְּמִיד פְּרָאוּי וַיַּעֲזֹב כֹּל שֶׁבְּעוֹלָם חוּץ מִמְּנָה, כְּמוֹ שֶׁצִּנְיָה וְאָמְרָ: "בְּכֹל לְכַבֵּךְ וּבְכֹל נִפְשֶׁךָ" (דברים ו,ה), אֲלֵא בִדְעָה שֶׁיִּדְעוּהוּ. וְעַל פִּי הַדְּעָה – עַל פִּי הָאֲהָבָה: אִם מְעַט – מְעַט; וְאִם הִרְבָּה – הִרְבָּה.

ו², לְפִיכָף צְרִיף הָאָדָם לִיְחַד עֲצָמוֹ לְהִבִּין וּלְהַשְׁפִּיל בְּחֻכְמוֹת וּתְבוּנוֹת הַמּוֹדִיעִין לוֹ אֶת קוֹנוֹ כְּפִי פֶחַ שֵׁישׁ בְּאָדָם לְהִבִּין וּלְהַשִּׁיג, כְּמוֹ שֶׁבְּאָרְנוּ בְּהַלְכוֹת יְסוּדֵי הַתּוֹרָה (בבב ואלף).

בְּרִיף רַחֲמָנָא דְסִיעֵן

נְגַמֵר סִפְרָא רֵאוּן בְּעֶזְרַת שְׂדֵי. וּמִנְיָן פְּרָקִים שְׁלִסְפָר זֶה שְׁשָׁה וְאַרְבַּעִים פְּרָקִים: הַלְכוֹת יְסוּדֵי הַתּוֹרָה – עֲשָׂרָה פְּרָקִים; הַלְכוֹת דְּעוֹת – שְׁבַעֲה פְּרָקִים; הַלְכוֹת תְּלוּמוֹד תּוֹרָה – שְׁבַעֲה פְּרָקִים; הַלְכוֹת עֲבוּדָה זָרָה – שְׁנַיִם עֶשֶׂר פְּרָקִים; הַלְכוֹת תְּשׁוּבָה – עֲשָׂרָה פְּרָקִים.

עַל מַנְתְּ שְׁלֵא לְקַבֵּל כְּלוּם – זוֹ דְרִישָׁה גְבוּוּהָ עַד מֵאוּד "לְנַבּוּנֵי תְלַמִּידֵיהֶן וּמִשְׁכִּילֵיהֶן". וְכֵן הוּא נוֹסַח הַרְמַב"ם בְּמִשְׁנֵה (אבות א,ג). דְרִישָׁה כֵּה גְבוּוּהָ עֲלוּלָה לְעוֹרֵר אֵי הַבְנָה (כֵּאִילוֹ אֵין כֹּל שְׂכָר), כְּפִי שְׂכָבֵר קֵרָה, וְלִכֵּן הַגְרַסְאוֹת בְּמִשְׁנֵה בִימֵינוּ מְנוֹסַחוֹת בְּמִתְיִנוֹת: "שְׁלֵא עַל מַנְתְּ לְקַבֵּל פְּרַס".

ה², לְעַבֵּד מִירְאָה וְכְדֵי לְקַבֵּל שְׂכָר – בְּהַדְרָגָה בְּמַתָּן שְׂכָר גִּשְׁמִי (לְתִיאֹרֵי הַדְרִיךְ רֵאוּה פה"מ סְנַהֲדִרִין י,א). רִז זֶה – הַסוּד הַזֶּה, לְעַסוֹק בַּתּוֹרָה לְשֻׁמְשׁוֹ וּלְעַבּוֹד אֶת ה' מֵאֲהָבָה.

ו¹, וְעַל פִּי הַדְּעָה עַל פִּי הָאֲהָבָה – אֲהָבַת ה' הוֹלֵכַת וְגוֹדֵלָה כֹּכֵל שְׂגוּדָה יִדְעוּתוֹ.

ו², לִיְחַד עֲצָמוֹ – לְקַבּוֹעַ אֶת עֲצָמוֹ, אוֹ: לְהַתְּכַוֵּד בֵּינוֹ לְבִין עֲצָמוֹ. קוֹנוֹ – ה'.

בְּרִיף רַחֲמָנָא דְסִיעֵן – בְּרוּךְ ה' שֶׁסִּיעֵנוּ. וּבְרוּךְ ה' שֶׁסִּיעֵנוּ בְּבִיאֹרֵי זֶה.